

ЛИТЕРАТУРНА МИСЪЛ

ИЗДАНИЕ НА ИНСТИТУТА ЗА ЛИТЕРАТУРА
ПРИ БЪЛГАРСКАТА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ

3 • 2025
ГОДИНА LXVIII

Тази книжка се издава с любезното съдействие на
Фонд „Научни изследвания“.

СЪДЪРЖАНИЕ

Право и литература II

Встъпителни думи 5

МИГЛЕНА НИКОЛЧИНА

*„Кой уби нашия баща?“ Недописаната глава на Цветан
Стоянов за незавършения роман на Достоевски* 7

СТОЯН СТАВРУ

*Игра пред закона: Кафка и пространствата на
справедливостта* 18

БОЖАНА ФИЛИПОВА

*Aufhebung-ът на най-висшето благо. Наблюдения върху
Хегеловата „Феноменология на духа“* 54

ЙОАННА НЕЙКОВА

*Отвъд: кратко въведение към понятието за трансгресия на
Мишел Фуко* 68

ГЕОРГИ ИЛИЕВ

*Парадоксалният характер на закона: „Михаел Колхас“ на
Клайст и изкуственият интелект като съдия* 77

СТЕФАН ГОНЧАРОВ

*Психоаналитичен опит върху правната форма в „Градът
и градът“* 92

~

АНГЕЛ ИГОВ

Преводът на заглавия с Шекспиров интертекст 105

СВИДНА МИХАЙЛОВА

*Превод и интерпретация – новелите на Сервантес в
България* 123

ЕМИЛ ДИМИТРОВ	
<i>Драматургията на едно погребение</i>	144
MARTA MOLDOVAN-CYWIŃSKA	
<i>“Six Short Stories” by the Founder of the Orange Alternative Protest Movement Waldemar “Major” Fydrych as an Ideological Interpretation of Homo Esteticus</i>	167

Преглед

ГРИГОР ХАР. ГРИГОРОВ	
<i>Дария Василева. „Предоговаряне на родството. Калоферци от средата на XIX до първите десетилетия на XX век“</i>	184
АНДРИАНА СПАСОВА	
<i>Пламен Антов. „Любов и отечество. Изследвания върху българската възрожденска литература и култура“</i>	188

CONTENTS

Law and Literature II

<i>Introductory words</i>	5
MIGLENA NIKOLCHINA <i>“Who Killed Our Father?” Tzvetan Stoyanov’s Unfinished Chapter on Dostoevsky’s Uncompleted Novel</i>	7
STOYAN STAVRU <i>Play Before the Law: Kafka and the Spaces of Justice</i>	18
BOZHANA FILIPOVA <i>The Aufhebung of the Highest Good. Observations on Hegel’s “Phenomenology of Spirit”</i>	54
JOANNA NEYKOVA <i>Beyond: A Brief Introduction to Michel Foucault’s Concept of Transgression</i>	68
GEORGI ILIEV <i>The Paradoxical Essence of Law: “Michael Kohlhaas” by Kleist and Artificial Intelligence as Judge</i>	77
STEFAN GONCHAROV <i>A Psychoanalytic Approach to the Legal Form in “The City & The City”</i>	92
~	
ANGEL IGOV <i>Translating Titles with Shakespearean Intertext</i>	105
SVIDNA MIHAYLOVA <i>Translation and Interpretation – Cervantes’ Novels in Bulgaria</i>	123
EMIL DIMITROV <i>The Dramaturgy of the Funeral of Pencho Slaveykov</i>	144
MARTA MOLDOVAN-CYWIŃSKA <i>“Six Short Stories” by the Founder of the Orange Alternative Protest Movement Waldemar “Major” Fydrych as an Ideological Interpretation of Homo Esteticus</i>	167

Book Review

GRIGOR HAR. GRIGOROV

Dariya Vasileva. "Renegotiating Kinship. The People of Kalofer from the Middle of the 19th to the First Decades of the 20th Century" 184

ANDRIANA SPASOVA

Plamen Antov. "Love and Fatherland. Studies on Bulgarian Revival Literature and Culture" 188

Стоян Ставру

Институт по философия и социология –
Българска академия на науките
stoyan.stavru@gmail.com

Игра пред закона: Кафка и пространствата на справедливостта

Stoyan Stavru
Institute of Philosophy and Sociology – Bulgarian Academy of Sciences

Play Before the Law: Kafka and the Spaces of Justice

Abstract

The article analyzes allegories and metaphors in Franz Kafka's "Before the Law." The literary text is interpreted through the philosophical lenses of Giorgio Agamben, Jacques Derrida, Hannah Arendt, Slavoj Žižek, and Gershom Scholem. The central motif of the "door" is explored as a symbol of access to law and as a dual phenomenon of transcendence and immanence. The ambivalence of law is examined as well. On the one hand, it is read as a sacred, inaccessible authority (in the eyes of the man from the country). On the other, the law is interpreted as an intrusive force in everyday life (as exemplified by the judge's repeated incursions into the painter's studio). The present analysis links Kafka's vision of law to the structural ambiguities of the legal system and the tension between legality and justice.

Keywords: Kafka, "Before the Law", justice, trial, law, philosophy

1. Врата

Думата „врата“ се използва многократно в „Процесът“ на Кафка – около два пъти повече от думата „прозорец“. Ако вратата символизира възможност за преминаване или отказ на достъпа, то прозорецът е пасивен елемент, през

който човек може да гледа, но не може да премине. Прозорците предполагат наблюдение, дистанция и ограничен достъп до истината. Контрастът между тези два „архитектурни“ символа подчертава разделението между наблюдението на света отвън и действията, които човек може, но не винаги успява да предприеме. Вратите съществуват като обекти на преход: те бележат границата между две пространства, но сами по себе си не принадлежат изцяло на нито едно от тях. Това междинно състояние отразява и състоянието на Йозеф К., който не е нито изцяло виновен, нито напълно невинен; нито е изцяло вътре в съдебната система, нито е изцяло извън нея. Вратата като патова ситуация. Чрез повтарящия се мотив на вратите Кафка създава атмосфера на клаустрофобия, загадъчност и неудовлетвореност. Честото споменаване на думата подсилва чувството, че вратите присъстват навсякъде и не може да бъдат избегнати.

Вратите, които се появяват буквално и метафорично в текста, изпълняват разнородни роли, свързани със загадъчността на закона, бариерите пред знанието и свободата, както и с екзистенциалната несигурност. Вратата материализира контрола над пространството и достъпа, тъй като чрез нея се определя кой може да премине и кой остава отвън. В много от случаите появяващите се в романа врати са полузатворени както буквално, така и метафорично. Тази двойственост на вратата като вещ, която едновременно осигурява и ограничава достъпа до определено пространство, се проявява особено ясно в отношението ѝ към съдията и закона. Вратите, свързани с правото, са или а) отворени, но през тях не може да се преминава (вратата пред човека от село в притчата „Пред закона“), или б) затворени, но през тях се преминава безпроблемно (вратата зад леглото на художника в неговото таванско ателие¹). Разликата между двете врати е в посоката на движение. Ако движението на хората към закона е ограничено от страхопочитанието на човека от село, който чинно стои пред закона и цял живот предпочита да си приказва с вратаря за дребни работи, отколкото да се осмели да влезе в трансцендентната дълбочина на закона, то движението от съдията към ате-

¹ Ще възпроизведа тук описанието на този епизод, тъй като обемът му не е толкова голям, а детайлите, както винаги при Кафка, са от особено значение. Описание на ателието на художника: „Тук всичко е ужасно малко за истинско ателие – обясни художникът, сякаш искаше да изпревари някакъв укор от страна на К. – Трябваше да гледам да нареда криво-ляво. Леглото пред вратата, разбира се, е поставено на много лошо място. Например съдията, когото рисувам сега, винаги влиза през вратата зад леглото, аз съм му дал и ключ от тази врата, за да може да ме чака тук в ателието дори когато не съм у дома. Но той обикновено идва рано сутринта, когато още спя. И щом вратата зад леглото се отвори, шумът естествено винаги ме стресва, колкото дълбоко и да съм заспал. Вие бихте загубили всяко страхопочитание към съдиите, ако чуете ругатните, с които го посрещам сутрин, когато се прекачва през леглото ми. Мога наистина да му отнема ключа, но така само ще влоша положението. Човек може да извади всички врати тук из пантите без каквото и да било особено усилие.“ Всички цитати от „Процесът“ са от: Кафка 1980.

лието на художника е напълно свободно и дори рутинно, като законът присъства иманентно и злободневно в ежедневието на човека. Не е случайно обстоятелството, че на входовете на всяка съдебна сграда се осъществява проверка на самоличността и има стриктен пропускателен контрол. Обратното, гостуването на закона в дома на хората се осъществява по един непосредствен и напълно непринуден начин: законът присъства независимо от това дали ще му дадеш ключ. Няма врата, чиито панти могат да издържат на натиска на идващия към нас закон.

Както посочва Дарин Тенев², в немския оригинал в началото на притчата „Пред закона“ думата „врата“ не се появява самостоятелно, а като част от думата „вратар“ или „пазител на вратата“ (*Türhüter*): „пред закона стои вратар“. Вратата се появява самостоятелно едва когато пазачът на закона се отдръпва и селянинът надниква зад него. Пред закона всъщност няма врата. Вратата се проявява чрез този, който я носи: пазачът на вратата, вратарят, който е и нейният пастир³. Пазачите на закона са като овчари, които „пасат“ врати⁴. Пазачът е вратата и вратата е пазачът. Всеки, който търси закона, се натъква на вратар. Пазачът всъщност е текстът, който е условието на закона, тъй като всеки закон изисква интерпретация на текст. Достъпът до закона е отложен („не сега“) от текста. Нямах достъп до закона, докато не започнеш да го интерпретираш като текст. Човекът от село (в който може да открием и фигурата на юриста) познава дори блъхите в кожуха на пазача, но няма яснота колко на брой закони трябва да прочете един човек от село, за да стане „човек на закона“⁵. Колко врати (зали, текстове) трябва да премине, за да стигне до абсолютния край на закона? Най-вероятно става въпрос за неизчислима безкрайност. Четенето на закона никога не спира и броят на прочетените закони никога не е достатъчен, за да сме уверени в качеството си на познавачи на правото (юристи). Текстът като врата(р) никога не спира да има власт върху интерпретатора. В преддверието на закона правото и литературата остават заедно. Колкото и интерпретации да предлагат юристите, текстът продължава да ги държи с властта си пред закона. Макар и свръхпродуктивна, ненаситността на юристите остава безрезултатна, защото всяко усилие се „удавя“

² Тезата беше представена от Дарин Тенев на проведения на 17.01.2025 г. семинар „Пред вратата на закона: входове и изходи“, който е част от съвместната инициатива „Литература и право“, организирана от секция „Етически изследвания“ на Института по философия и социология при Българската академия на науките и катедра „Теория на литературата“ към Факултета по славянски филологии на Софийския университет „Св. Климент Охридски“. В семинара с доклади участваха Камелия Спасова, Дарин Тенев и Стоян Ставру.

³ Възможна е и интерпретация, при която вратарят всъщност е пастир на самия човек от село – той е негов личен охранител, адвокат, подобен на този, който има самият Йозеф К. Адвокат, който не толкова пази закона, който няма от какво да се страхува, колкото самия човек от село, чийто апетит за право може да го погуби.

⁴ Изразът отново е на Дарин Тенев.

⁵ Отново въпросът е на Дарин Тенев.

в отвореността на текста. Именно защото текстът е условие на закона, юристът не може да продължи нататък. Той е в непрекъсната орбита около текста, под чиято грижа законът изглежда като отворена врата.

Юристът (както бих определил „човека от село“ в притчата на Кафка) жадува за знание за закона, но достъпът му до него е възможен единствено чрез дребните разговори с вратаря. Абсолютната истина за закона е нещо свещено и непостижимо, което предизвиква страхопочитание и пасивност. Ако вратарят е текстът на закона, а разговорите с него – опитите за неговото четене, то усилията на юристите винаги се оказват странични за истината на правото, а уменията им не се определят от броя на прочетените закони. Юристът вярва, че законът е ясно определен, разположен е в някакво смислово пространство и „би следвало да бъде достъпен за всекиго и по всяко време“. Желанието да се влезе в закона преминава през множество опити да се подкупи пазачът, които в крайна сметка остават безуспешни: текстът на закона приема различните предложения за своето четене и тълкуване, но го прави само за да осигури привиден и временен комфорт за юриста: „Вземам го само за да не мислиш, че си пропуснал да сториш нещо“. Всички опити за интерпретиране на смисъла на трансцендентния закон се приемат за истина само от благоприличие. Всяко съдебно решение е временен палиатив.

Човекът (както бих определил художника в романа на Кафка) бива стряскан в съня си от шума на прекриващия рано сутрин леглото му съдия. Ироничната иманентност на съдията го прави грубо присъстващ, при което художникът е също толкова безсилен пред принудителната интимност с властта, колкото и провинциалистът пред наложената му недостъпност на закона. Ако за юриста дълбочината на закона идва от веригата от зали, то единственото дълбоко нещо при художника е неговият сън, прекъснат от ранните похождения на съдията. Това кара художника да губи всяко страхопочитание и да посреща с ругатни неканения си гост. И все пак художникът е дал ключа за вратата на съдията, като се е примирил, че ако му откаже достъп, това по-скоро би влошило още повече нещата, отколкото да ги реши – в крайна сметка всяка врата може да бъде извадена от пантите си. Нещо повече, художникът рисува съдията, с което признава невъзможността си да избяга от неговата натрапчива фигура. Рисуването обаче е акт на естетическо трансформиране на съдията – акт, който лесно може да се противопостави на ненаситното търсене на абсолютното знание за закона.

В ателието на художника съдията губи аурата си на величие и трансцендентност и става обект на раздразнение и вербална агресия. Той е показан не като непристъпна фигура, а като нежелано присъствие в личното пространство. Бюрокраичната правна система активно нахлува в ежедневието на хората. Властта е не просто иманентна за света на хората, но дори се банализира в такива артистични пространства, каквото би могло да бъде едно таванско ателие. Вратата зад леглото е метафора за нахлуването на институциите в личния живот, за нарушаването на границите между личното и

публичното пространство. Законът, макар и близък, остава безразличен към човека. Той нахлува, но не се интересува.

Вратата обаче се държи по различен начин в зависимост от това от коя посока я погледнем. В посока от човека към закона (ситуацията на „човека от село“) вратата е винаги отворена, но недостъпна. В този случай юристът винаги е провинциалист, т.е. остава в покрайнините на великата истина за правото, а страхопочитанието му го възпира от всякакво движение. Човекът остава цял живот седнал на малко столче тип табуретка без облегалка и „неотстъпно наблюдава“, като „благодарение на дългогодишното изучаване на пазача е съзрял дори бълхите в яката на кожата му“. Той „моли сега и бълхите да му помогнат, като накарат пазача да промени решението си“ и да го пусне в закона, но уви, това няма как да се случи. Налице е внушение за трансцендентност на правото: „все пак ще бъде по-добре да почака, докато получи позволение да влезе“, но такова така и не идва. В посока от закона към човека (ситуацията на „художника“) вратата е винаги затворена, но и по всяко време достъпна. В този случай човекът е по-скоро артист, на когото законът е натрапен, но възмущението му не е в състояние да спре нахлуването на съдията. Човекът е дал ключ към вратата зад леглото си, но за разлика от установеното правило в съдебната зала художникът не става, когато влиза съдията, напротив: той продължава да лежи. Внушението за иманентност на правото е изразено в най-голяма степен в казаното от художника: „Всичко се числи към съда, това е!“. И децата в общите части на сградата, и бълхите в кожата на закона, всичко е част от мрежите на закона.

Законът постига две различни победи: а) победа „из-отвъд“ (победа от-въд отворената врата на закона): тази победа е постигната спрямо квалификацията юрист, познавача на правните норми, човека на закона (или по друг начин казано, човека от село, който иска „да влезе в закона“), и б) победа „из-отзад“ (победа зад заетото легло на фактите): тази победа е постигната спрямо обикновения човек, адресата на правните норми, обитателя на правния ред (или по друг начин казано, художника, който „ругае закона“). И провинциалистът, и художникът капитулират: единият е сломен от несвършващата дълбочина на закона (безкрайността на интерпелациите), а другият е смазан под ежедневната му тежест (неизбежността на регулациите). Единият е ненаситен, другият – отегчен. Единият е готов да чака дори и без резултат, а другият се съпротивлява, макар и без успех. Изкушеният юрист и незаинтересованият от закона човек. Пред закона, отстрани на който е разположен малкият стол, не се вижда дъно: правото е свещено, а езотеричното му ядро е непостижимо. Под вратата (зад леглото на художника), от която влиза съдията, не личи каквато и да е дълбочина: правото е разомагьосано до болезнено тривиален и банален ред.

Таблица № 1. *Позиции спрямо закона*

	ПРЕД закона	ПОД закона
Човекът е	<i>човек от село</i>	<i>художник</i>
Властта е	<i>абсурдно далечна</i>	<i>абсурдно близка</i>
Врата	<i>пред закона стои вратар (пазач, стопанин, овчар)</i>	<i>зад леглото има врата (ключът е даден на съдията)</i>
	<i>отворено пространство, през което достъпът е невъзможен</i>	<i>бариера, която осигурява безпрепятствен достъп</i>
Посока на движение	<i>от фактите към закона [зад първия вратар има много зали с пазачи, чиято власт става все по-голяма]</i>	<i>от закона към фактите [една врата, за която съдията има ключ и която лесно може да се извади от пантите]</i>
Място	<i>човекът от село седи отстрани на закона на малко столче тип табуретка</i>	<i>художникът лежи на леглото си, докато съдията го прекрочва, за да премине през вратата</i>
Време	<i>цял живот [животът е посветен на закона]</i>	<i>всеки ден [животът е пронизан от съдията]</i>
Отношение	<i>законът е висшият авторитет, който предизвиква страхопочитание и респект</i>	<i>съдията е прозаичният носител на закона, който предизвиква недоволство и ругатни</i>
	<i>човекът от село си приказва с пазача</i>	<i>художникът рисува съдията</i>
РОЛЯ	<i>ЮРИСТ иска „да влезе в закона“ [ненаситен в стремежа си да познае правото]</i>	<i>ЧОВЕК „стреснат“ е от съдията [отегчен от прекрочващия леглото му съдия]</i>
	<i>всеки юрист желае да познае правото в неговата трансцендентна дълбочина, но обикновено остава провинциалист, седнал встрани от тунела на познанието</i>	<i>всеки човек е притеснен от (все)присъствието на съдията, който навлиза в неговото лично пространство без възможно противодействие</i>
	<i>опитът за познаване на закона е изцяло ИНДИВИДУАЛЕН (експертен)</i>	<i>опитът с присъствието на закона е УНИВЕРСАЛЕН (профанен)</i>

Законът има чакалня (транзитно пространство за чакане пред вратата на закона), която в най-добрия случай може да бъде двор (място за дребни разговори), но не и дом (окончателно пространство за смисъл след прекрачване на вратата на закона). Броят на последователно разположените врати е пропорционален на апетита за смисъл (крайно значение на закона): но чакането отстрани на вратата на закона и минаването през безкрайната поредица от врати в закона са привидни алтернативи. И в двата случая алчността за значения не води до генериране на смисъл, а опитът е безполезен, тъй като е с невъзможен предмет. Това, което липсва пред вратата на закона, ще отсъства и в движението след нейното прекрачване. „В закона“ като желано място съществува само в метафората на нашата алчност. Всъщност животът встрани от закона може да се окаже по-добрата стратегия, благодарение на която провинциалистът ще има своя шанс да умре щастлив.

Разбира се, ако пожелаем да си поиграем с пространствените връзки, освен *пред*, *до* и *под* вратата, човек може да се разположи и *над* закона, без това да е някаква форма на Ницшеанско „стоене“ отвъд доброто и злото. Тук може да се използва „пример“ от българската литература: героят на Елин Пелин Андрешко, който оставя съдията в блатото, за да спаси поне още един ден от ежедневието на своя познат, за да може последният да избегне закона (предстоящото принудително изпълнение, което ще му отнеме (секвестира) житото). Когато човекът от село не отива при закона, съдията идва в провинцията. Но в пътуването си дотам, за разлика от безпрепятственото влизане в ателието на художника, съдия-изпълнителят може да попадне в турбуленциите на междуселския транспорт. Макар и да е „врата в полето“, през която минават само глупавите, законът може да бъде врата, около която обикалят юристите и кръжат приятелите. Част от тях са устремени през вратата към „дъното“ на закона, което е отвъд ограниченията на интерпретациите. За тях крайният смисъл на закона може и да е недостижим, но все пак той съществува някъде отвъд вратарите – зад многобройните зали на властта. Законът е регулативният хоризонт на единствената истина. Друга част предпочитат да търсят маршрути около залите на закона, приемайки, че правото няма краен смисъл, а е маршрутизатор на интерпретации, чийто успех зависи от възприемането им в съдебната практика. За тях законът е преди всичко преходна инфраструктура, по която мисълта достига по различни пътища до справедливостта във всеки конкретен случай. Експертите по закона могат да станат приятели на справедливостта.

2. Ключ

Всъщност няма закон *зад* вратата, има закон *на* вратата, която ни призовава. Отворената врата е повикът на закона, който обещава на всеки отзовал се „собствена идентичност и следователно социално битие“ (Алън 2012: 122). Но защо човекът от село изобщо е напуснал провинцията и се е отправил към закона? Подобен въпрос задава Ейми Алън: „Защо трябва

да приемам условията, при които се обръщат към мен?“. Тя отговаря така: защото „желанието ми за собствено битие, желанието ми да желая е мой мотив да приема тези условия“ (Алън 2012: 122). Може би именно законът, като отворена врата, признава на човека от село неговото качество на правен субект, а защо не и на квалифициран юрист? Всепоглъщащият авторитет на закона ни отнема възможността да опознаем правото. Със зеещата паст на своята широко отворена врата той ни държи на разстояние, прави ни провинциалисти, поставя ни на нашето единствено място – на село. Със смъртта на човека от село законът се затваря, тъй като вече няма към кого да отправи своя повик. Законът без адресат е окончателно затворен. Ключът към разбирането на врата е човекът.

Различен отговор дава Славой Жижек. Той смята, че с творчеството си Кафка по-скоро критикува концепцията на Алтюсер за интерпелацията на властта като акт на субективизация:

Нима „иррационалната“ бюрокрация на Кафка – този сляп, гигантски, безсмислен апарат – не е именно Идеологическият държавен апарат, с който субектът се сблъсква преди всяка идентификация, преди всяко разпознаване – преди да се случи каквато и да е субективизация?[...] На първо приближение, началната точка в романите на Кафка е тази на интерпелацията: кафкианският субект е интерпелиран от някакъв мистериозен бюрократичен субект (закон, замък). Но тази интерпелация изглежда донякъде странно: тя е, така да се каже, интерпелация без идентификация/субективизация; тя не ни предлага Кауза, с която да се идентифицираме – кафкианският субект е субект, който отчаяно търси белег, с който да се идентифицира, но не разбира смисъла на призива на Другия (Zizek 1989: 43)⁶.

Жижек посочва, че „постижението на Кафка е това, че артикулира този парадоксален статус на субекта преди субективизацията“ (Zizek 1989: 205). Пред вратата Друг, освен търсещия закона, всъщност няма⁷. Пазачът изпълнява единствено служебни функции. Нито той, нито човекът от село са важните в притчата, главният герой е самата зона пред закона – зона, чието съществуване се поддържа от една отворена врата. Зоната пред закона е пространство без субекти. В нея може да открием по-скоро „пред-субекти“, които свидетелстват за „обратната, обезпокоителна страна на комичния аспект на интерпелацията: илюзията, присъща на интерпелацията, илюзията за „вече-наличното“ (Zizek 1989: 205). Жижек посочва, че именно „процедурата на инкриминира-

⁶ Действително отворената врата е „част от играта“ с желанието на човека от село, а залогът на разказа е „единствено да улови неговото желание“ (Zizek 1989: 70). За Големия друг на Жак Лакан като съкровищницата на езика, правилата и законите, вж. също Zizek 1997.

⁷ След като няма Друг, невъзможна остава т.нар. „безкрайна идея за справедливост“, която „е безкрайна, защото е необратима, защото принадлежи на другия“ (Derrida 1992: 25). Лакан от своя страна посочва, че „няма Друг на Другия. И Законодателят (онзи, който претендира, че полага Закона), който идва да компенсира това, се явява като измамник“ (Лакан 2023: 468).

не поставя субекта в позицията на някой, който вече се предполага, че знае“ (Zizek 1989: 205). В този смисъл може да бъде интерпретирана и вездесъщата латинска сентенция *Ignorantia legis neminem excusat*⁸.

Самата врата е законът, който се отваря широко, за да заключи около (пред) себе си определено пространство в очакванията за нормативно осигурен ред. Един от основните инструменти, който определя гравитацията на това пространство, е вината – вината, която човекът от село, подобно на Йозеф К., изпитва пред закона независимо от съдържанието на отправеното обвинение. В този смисъл Хана Арендт посочва, че „подчинението на К. не се постига със сила, а чрез простото увеличаване на чувството за вина, чийто източник е неоснователното обвинение срещу него. Това чувство, разбира се, в последна сметка се основава на факта, че никой човек не е свободен от вина“ (Arendt 2005: 70)⁹. Вината съществува независимо от субекта. За нейното разпръскване в света е достатъчна отворената врата на закона. Всеки закон излиза навън като вина¹⁰. Всяко правило проектира собственото си нарушение като упрек, т.е. ражда се заедно със своята санкция, която го представя като необходимост. Едва реалното нарушение на закона демистифицира така постулираната от отворената врата необходимост и дава шанс на справедливостта¹¹.

Вратата се отваря и затваря, стои полузатворена или полуотворена, държи се на панти, заключва се с ключ. Но нека множеството техники на движение не ни заблуждават. Не човекът влиза тържествено в закона, а законът излиза без видима следа към пространствата на чакащите го хора. Законът излиза през вратата, но човекът от село не го забелязва. Ако не беше вратарят, може би човекът от село нямаше да знае, че чака. Нарамената на гърба на неговите пазачи невидима врата не е пространство на преход, а източник на нормативна сила. Тази врата е отворена в името на закона, чрез нея законът стига до тези, които стоят пред него, поставяйки ги едновременно: а) в позицията „преди закона“, т.е. преди интензифицирането му като съдебно

⁸ Незнанието на закона не извинява.

⁹ Арендт посочва, че „силата на машината, в която е хванат К. в „Процесът“, се състои именно в този привиден облик на необходимост, от една страна, и във възхищението на хората от необходимостта, от друга. [...] човек, който не се подчинява на машината... се разглежда като грешник срещу някакъв божествен ред“ (пак там). Така „основният проблем на света, в който са уловени героите на Кафка, е именно неговото обожествяване, неговата претенция да представлява някаква божествена необходимост“ (Arendt 2005: 72). Като „функционер на необходимостта, човекът се превръща в агент на естествения закон на разрухата“, но „единствено спасението, а не разрухата идва неочаквано, защото спасението, а не разрухата зависи от свободата и волята на хората“ (Arendt 2005: 74).

¹⁰ За значението на вината като „вглъбяване в себе си“ вж. Ницше 2002: 287. За по-подробен анализ вж. Ставру 2024: 112 – 116.

¹¹ За разглеждането на творчеството на Кафка като опит за отхвърляне на „теократизацията на бюрокрацията, в която апаратът е надарен с върховни, мистични сили, които изключват утвърждаването на автономията“, вж. Heinemann 1996: 258.

дело, в което се преминава от режим „спазване“ към режим „прилагане“ на закона, но и б) в позиция „пред закона“, т.е. под въздействието на закона като правило, в което всеки си знае мястото, независимо дали то е *преди, в страни, във* [...] закона. Нищо не е наистина отвъд закона. Законът реферира и предопределя всяка позиция спрямо самия себе си – по силата на отворената врата. Като главното означаващо в символния ред, законът поставя в отношение към себе си всяка възможна позиция. Дори признаването на нещо като нещо, което е извън закона, също е форма на стоене „пред закона“. Всяка заета от човека позиция вече е затворена от отворената врата на закона. Нещо повече, човек не разполага с възможността да се откаже от правото си без последствия, наложени му от закона. Такъв е например случаят с извършването на отказ от предявен иск. Ако при признаване на иска от страна на ответника се формира „сила на пресъдено нещо“, която решава веднъж завинаги спора между страните, то отказът от иск от страна на ищеца води до формирането на „сила на пресъдено нищо“, която обезсилва всяка бъдеща съдебна претенция, основаваща се на правото от иска, от което се е отказал ищецът. Оттеглянето на закона има обвързваща сила: спорът не просто остава нерешен, но е нерешим. Прекратяването на делото поради извършения отказ от иск „затваря“ спора, който обаче остава „пред закона“ чрез подчиняването си на забраната да бъде решаван, т.е. той продължава да стои „пред закона“ със собствената си нерешимост. Законът определя кои спорове ще бъдат решени или нерешими.

Не е нужно да влезете в закона, за да бъдете о(б)съдени от него. В повечето случаи законът действа именно в своето преддверие, т.е. преди да се стигне до реален съдебен процес. Законът е създаден, за да се прилага доброволно, и само по изключение той се задейства чрез реално налагане на предвидената в случай на нарушение санкция. Всички, които спазват закона, се намират едновременно „преди закона“ – тъй като действията им не са станали повод за завеждане на дело и самите те не са влезли в залите на правораздаването, но и „пред закона“ – тъй като вече са подредени от закона, намерили са си мястото и уважително спазват своето местоположение спрямо отворената врата на закона. Дори и когато съдът не допуска за разглеждане предявения до него иск, той се произнася за мястото на съдържателя се в него претенция спрямо системата на закона. Всяко прекратено дело всъщност е и решено дело¹². Законът решава много преди да действа: неговата сила е преди всичко във въздействието на отворената врата върху позицията на гражданите (неговите адресати) и едва когато е необходимо – в принудителното изпълнение на взетото от съдията решение за това кой е прав в спора. Законът се задейства от хората, които искат да влязат в него. Законът идва с апетита, но ни оставя гладни.

Струва ми се неслучайно, че вратарят в притчата „Пред закона“ не при-

¹² Отделен въпрос е неговата нерешимост дори и когато няма извършен отказ от иска, за което ще стане въпрос по-долу.

лича на съдия, който съди. Той претендира, че само охранява. Не прилича на такъв съдия и съдията, който прескача легла в ателието на художника – той също е забързан за някъде, може би във връзка с изпълнението на служебните си задължения, които са по-скоро бюрократични. И мудният вратар (пристав), и бързацият съдия (писар) са безразлични и незначителни фигури, които с (без)действията си прикриват истинската сила на закона. Единият си губи времето в дребни приказки с човека от село, другият събира ругатните на художника, но и двамата са верни служители на реда. И табуретката *встрани* от закона, и леглото *под* вратата на съдията организират около себе си определен, не само поносим, но и устойчив ред. Докато сме го чакали (седели или спали), законът отдавна е влязъл и ни е подредил пред себе си. Разговорите с неговите охранители и стряскащите срещи с ренобуудните секретари на съда са само камуфлаж на онзи ред, който е победил отвъд намесата на съдията, който съди. Може би именно защото онзи, който наистина решава, е отсъдил в сянка и в двата случая – както при човека от село, така и при художника от таванското ателие – ние сме изправени пред един „разказ без разказ“. Няма разказ, има ред. И това е достатъчно.

Подобно на съдията, който прекрочва леглото, законът отдавна е нахлул в ателието на живота и е оставил зад себе си една загадъчно отворена врата. Ключът няма да ни спаси, защото самата врата е ключът към спасението. Тя е тази, която ни заключва, когато се отваря. Апорията на отворената врата е свързана с нейния затварящ ефект за всички, които вече са пред закона, много преди да са били призовани в съда. Всички ние сме винаги вече призовани от закона. Нашите светове са табуретки и ателиета, защото законът се е отворил и е решил така. След като законът изисква от нас да чакаме или да се събудим, той е включил в искането си и мястото на нашия протест, защото всичките ни желания вече са затворени от регулативната сила на отворената врата. Без значение е какъв закон стои зад вратата. Зад вратата спокойно може изобщо да няма нищо, защото Вратата е самият Закон. Тя е тази, която структурира пространството около себе си и прави възможни различните позиции на правните субекти, разглеждани единствено и само като позиции спрямо самата нея като закон. Законът не е някаква съвкупност от конкретни правила, агрегат от правни норми, система от общи предписания за поведение. Той е общото пространство, в което правилата имат обвързващо значение. Силата на закона идва не само от категоричността на написаното, но и от ненаситността на четенето. Не от заровения ключ, а от отворената врата. Човек се изправя пред закона едва и винаги след като вече е бил поставен на мястото си от същия този закон като отворена врата. Няма друга позиция спрямо закона освен *пред* закона.

И все пак в края на притчата законът се затваря. Дали обаче затворената врата е равнозначна на отмяна на всепроникващата сила на закона и дали цената на тази отмяна е собствената смърт на субекта? Човекът от село трябва да се смали до неузнаваемост, да оглушее напълно и да се схване

до неподвижност, за да може в предсмъртния си час да стане свидетел на чудо: охранителят ще затвори тази зееща врата-закон. Най-после, с края на субекта, ще престане да съществува и неговата фиксирана позиция спрямо закона. Законът се изчерпва едва когато „човекът вече свършва“. Животът на човека от село, разглеждан като дейност по активно чакане, е всъщност живот, посветен на дълга към закона. Имаме образцово поведение на един идеален адресат на закона. С цялото си уважение той стриктно следва реда в преддверието на закона. С това си поведение той отдавна вече е влязъл в пространството на закона, защото законът не е *зад* (тайните зали с охранители, които респектират човека от село), а *пред* собствената си врата (прозаичните тавански пространства, в които излиза съдията, когато посещава художника). Тази врата, както и всяка призовка на съда, е персонална покана, отправена към всеки отделен човек в неговата конкретна правосубектност. Спазването на закона е като чакане на опашка, състояща се от един-единствен човек. Правният субект е еднокомпонентна темпорална верига, която репрезентира и отчита живота на човека като време пред закона. Вратата на закона се държи по-скоро като икона, пред която субектът изповядва своята вече овладяна от правилата душа.

В този смисъл не смятам, че затварянето на вратата е някаква победа над закона, а е поредната победа на закона, който, така или иначе, побеждава. Вратата побеждава както когато е отворена, така и когато се затваря. Това е част от нейната сила. Възможно е създаденото пространство пред закона да престане да съществува, което може да ограничи експанзията на закона. Но юридическото пространство не се ограничава само с една врата. Напълно основателен е въпросът на човека от село къде са всички останали: „Нали всички се стремят към закона – промълвя човекът, – защо през всички тези години никой освен мене не поиска да влезе?“. Самотният свят на човека от село представя една аутистична картина за юридическото, в която апетитът за право е конститутивен за един изцяло самотен субект. Дори и да е така, дори и всеки човек да има свой собствен юридически „ангел хранител“, в една по-широка перспектива, този процес на отвеждане на чакащия до последния му час, все пак остава част от структурирането на света като юридическа система. Дали обаче законът със своите отворени персонални врати е гаранцията, която позволява съвместното съществуване на паралелни правни субекти, конституирани като юридически монади без прозорци, но всеки със свой изглед към врата на закона? Възможен ли е такъв жилищен комплекс от затворен тип, в който – подобно на опашката пред закона, всяка врата се обитава само от един човек?¹³ Ако все пак искаме да търсим

¹³ Впрочем днес развитието на изкуствения интелект и навлизането на големите езикови модели в правосъдието могат да бъдат използвани за постановяването на персонализирани съдебни решения – решения, при които постановеното от съда има няколко различни формулировки: по една за всяка от страните по спора. Всяка отделна формулировка е достъпна само за страната, за която е предназначена, и е

активна свързваща фигура в този свят на юридически самотници, то това би могла да бъде фигурата на съдията, който преминава през вратите и макар и да предизвиква нежелан стрес и страстни ругатни, все пак дава шанс на разговора между човека от село (юриста), от една страна, и вратаря (капелана), от друга. Доколкото този разговор може да промени нещо в самия закон и най-вече – как отделният човек може да влезе в закона, за да го промени, след като вече е в закона, от който изначално е (пред)подреден – е важна част от политическия залог, съдържащ се във всеки акт на правораздаване. Затварянето на вратата на закона не е някаква окончателна победа, но може да бъде стъпка в правилната посока към справедливостта.

За да има шанс идеята за справедливостта, за да може пространството пред закона да се превърне в споделен хабитат, който в най-голяма степен би могъл да се доближи до представата ни (макар и адаптирана) за уютен дом, всеки съдия следва да има възможността да говори свободно от името на справедливостта дори и когато го прави зад гърба на закона. Описаният от Кафка блокаж на субекта пред един Закон (с главно „З“), който е „чиста“ сила без съдържание (отворена врата, която затваря), може и да не е безалтернативен. И макар справедливостта да не дава предвидимо решение, тя е в състояние да предлага непрекъснато обновление на пространствата пред закона. Това би било динамичен свят, в който няма гарантирано място нито за табуретката на статуквото (трансцендентното измерение на закона), нито за леглото на спокойствието (иманентното измерение на закона). Това би могло да бъде свят, в който художникът може да се срещне с човека от село, за да поговорят за нещата, които ги правят отегчени и ненаситни. Свят, в който съществуващият стремеж към справедливост надхвърля желанието да проникнеш дълбоко в залите на закона.

3. Зали

В своя анализ на притчата „Пред закона“, когато коментира отворената врата на закона, Агамбен се присъединява към изразеното от Шолем в негово писмо до Бенямин от 20 септември 1934 г., в което се говори за „Нищото на откровението“ – „стадия, в който законът е предпоставка на самия себе си; там той остава валиден (gilt), но лишен от съдържание (bedeutet). [...] онова, което се явява в нулева точка на съдържание, въпреки всичко не изчезва“ (Агамбен 2004: 67). Това твърдение на Шолем следва да бъде

изготвена в такъв стил и по такъв начин, че да остави впечатление у тази страна, че всъщност именно тя е спечелила спора: че съдебното решение в крайна сметка защитава нея в по-голяма степен, отколкото другата страна. Целта е чрез формулирането на текста на съдебното решение да се осигури специфична легитимност на правораздаването чрез отварянето на различни врати в самия център на Закона – там, където той е трябвало да се превърне в присъда. Умението за съобщаване на лоша новина се усъвършенства като реторика на злободневните разговори (*small talk*), провеждани от пазача пред персонално отворената врата на закона.

разгледано в контекста на неговия интерес към кабалистичната символика и ролята на закона при „поправянето на света“ (*tikkun*). Нека уточним някои от използваните понятия.

Сефирите са 10-те еманации, чрез които Бог (*Ен-соф*¹⁴) проявява своята воля и създава света. Те са посредници между светлината, разбирана като божествена енергия или еманация, и „съдовете“, разглеждани като структурата, която приема и ограничава тази светлина. Без структурата на съдовете божествената светлина би била безформена и неограничена, което би направило света невъзможен за съществуване. Сефирите са не просто божествени атрибути, а процес на взаимодействие между светлина и съдове. В първоначалния план светът е трябвало да бъде съвършен: божествената енергия е била канализирана в съдове, „оформени“ от първата проявена реалност – Адам Кадмон, архетипната космическа форма на битието. При еманацията на светлината някои от съдовете се счутили. Светлината била твърде силна, съдовете не могли да я удържат и се разпаднали. Това разрушаване довело до разпиляване на искри божествена светлина в цялата Вселена. Божествената енергия се смесила с примесите на материята и хаоса, което създадо основите на несъвършения свят, в който живеем. Събитието на „пръсването на съдовете“ е ключов момент в процеса на сътворението, който обяснява присъствието на злото, хаоса и несъвършенството в света.

Разцеплението на Бог е свързано с този момент: „Нищо не остава на предполагаемото място. Всичко е някъде другаде. Но съществуването не на полагаемото се място е Изгнание. [...] всичко е по някакъв начин разбито, всичко е с пукнатина, всичко е незавършено“ (Шолем 2005: 162). Божественото присъствие (*Шекина*) се разпръсва, като част от светлината остава „заклучена“ в обвивки (*kelippoth*) на нечистота, които формират основата на злото¹⁵. Това създава едно „Битие в изгнание, копнеещо да бъде поведено обратно и да получи изкупление“ (Шолем 2005: 162). Човекът има задачата да възстанови счупените съдове чрез духовна работа – процес, наречен „поправяне на света“ (*tikkun*)¹⁶. Възстановяването на света не е просто физическа реконструкция, а морално и духовно дело, което включва съзнателно използване на свободната воля, извършването на праведни дела и постигането на баланс. В това се изразява и „основополагащото значение на Закона“ (Тората): „всеки, който действа в съгласие с този Закон, връща в нейния дом, както някоя паднала искра на Шекина, така и от собствената си душа“

¹⁴ Средновековните кабалисти използват понятието „Ен-соф“ – „нямащ край“, за да обозначат това, че Бог е „безграничен, недостъпен и непостижим за човешкото съзнание“ (Шварц 2005: 10).

¹⁵ Следователно злото не е независима сила, а е резултат от разпадането на първичната божествена хармония.

¹⁶ Според Шолем „всеки човек, и особено всеки евреин, участва в процеса на *tikkun*“. Появата на Месия „не е нищо повече от подпис под документ, който ние самите сме написали; той просто потвърждава изпълнението на условия, които самият не е поставил“ (Шолем 2005: 168).

(Шолем 2005: 166). Съдът има за цел да събере отново онези „паднали искри“, „намиращи се още в изгнание, и да ги върне на полагаемото им се място“ (Шолем 2005: 165), но за целта строгостта на правосъдието се нуждае от силата на милостта. Този баланс може да бъде осигурен единствено от човека – „човека от село“, който стои пред винаги отворената врата на закона.

Но нека не избързвам и първо да се спра за съвсем кратко на въпроса какво е направило Божията светлина твърде силна, за да доведе до пръсване на съдовете. Оказва се, че причината е строгостта на „чистото“ правосъдие, осъзната от Бога като пречка за неговата онтологична легитимност. В кабалистичната традиция строгото правосъдие е необходимо за съществуването на реда, но когато не е балансирано с милост, то става догматично, непреклонно и в крайна сметка разрушително. Прилагането на правосъдието в чистата му форма, без никаква милост, изисква всичко несъвършено да бъде унищожено, защото само съвършеното има право да съществува. Така светът, такъв какъвто го познаваме, не би могъл да оцелее – божествената светлина би осветявала само съвършените реалности, а всяка форма на потенциалност, несъвършенство или развитие би била заличена. „Чистото“ правосъдие е несъвместимо със сътворението на свят, в който свободната воля и промяната играят определяща роля. Ето защо „чистото“ правосъдие трябва да бъде ограничено, като основата на това ограничение е извършването на акт (*tsimtsum*) на „самопочистване“ и „отдръпване в себе си“ от страна на Бога, при който акт част от собствената божествена същност трябва да бъде трансформирана: „Вместо да се изяви навън, той (Бог – б.а.) затваря Своята същност, която става все повече и повече скрита. Без *tsimtsum* не би съществувал космически процес, защото именно Божественото оттегляне в себе си създава първо пневматичното, първично пространство – което кабалистите наричат *tehiru* – и прави възможно съществуването на нещо друго освен Бог и Неговата абсолютна същност [...] това оттегляне на Божествената същност в себе си е първичното изгнание или самонаказание“ (Шолем 2005: 159)¹⁷. Парадоксално, скриването на Божествената същност произвежда ефект на отваряне (на врата?), при което „в първичното пространство и в плеромата „корените на правосъдието“, отделени чрез *tsimtsum*, се смесват с остатъците от безкрайната Божествена светлина, откъсната от Него“ (Шолем 2005: 160)¹⁸.

¹⁷ Шолем посочва, че гностичният парадокс, според който изгнанието е „елемент, съдържащ се в самия Бог“ (Шолем 2005: 163), е най-голямата дързост на кабалистичния мистицизъм.

¹⁸ Природният свят е чисто духовен, но при „пръсването на съдовете“, в които се съдържат еманациите на божественото (сефирите), всичко изпада от предполагаемото му място и „причинява смесване с демоничния свят“ – „да раздели тези светове отново, е една от основните задачи на всички стремежи на *tikkun*“ (Шолем 2005: 164 – 165).

„Чистото“ правосъдие е демонизирано, тъй като е агент на разрушението, а не на реда. В кабалистичен контекст демонизирането се разбира като създаването на обвивки (*kelippoth*), които задушават и затъмняват божествената светлина. Когато правосъдието се отдели от милостта, то става твърдо като черупка, която пречи на светлината да проникне. Сферите, които „поемат“ прекалено много правосъдие, не могат да удържат безкрайната божествена светлина. Те се пръскат и техните „останки“ стават основа на злото, защото са сили, откъснати от баланса на божествената хармония. Затова в кабалистичния мит част от силите на правосъдието трябва да бъдат „изчистени“, за да не блокират съществуването. Това може да се изтълкува и в смисъл, че всяка окончателна интерпретация на закона затваря в догматична черупка светлината на справедливостта и застрашава реда. Вратата трябва да бъде винаги отворена. Така кабалистите разказват един от най-впечатляващите митове за „онтологично“ правосъдие: „изгнаническо“ правосъдие, осъществено над „чистото“ правосъдие, при което сам Бог е ограничил собствената си строгост, за да направи възможно човешкото усилие към изкупление.

Разцеплението на Бога е кризата, при която божествените сили се фрагментират. Божественото единство не може да бъде запазено в предишната си форма, защото абсолютната строгост и абсолютната милост не могат да съществуват заедно без напрежение. Бог трябва да се „разцепи“, за да направи възможен света, в който човек има своята мисия и свободна воля. Но този свят има шанс за своето спасение: „за да бъдат поправени тези разрушения или да бъде възстановена постройката, след като демонизираните сили на чистото правосъдие са отстранени“ (Шолем 2005: 163), е необходимо провеждането на процес на възстановяване, който „протича частично във Всевишния, но частично и у човека, като най-висше от всички сътворени същества. Това е сложен процес, тъй като, въпреки че силите на злото били отстранени при пръсването на съдовете, те не били изцяло елиминирани. Този процес на елиминация трябва да продължи, защото възникналата сега конфигурация на сефирите все още съдържа следи от чистата сила на правосъдието, които трябва да бъдат или отстранени, или трансформирани в съзидателните сили на Любов и Милосърдие“ (Шолем 2005: 163).

Изкуплението или изправянето на „смесения свят“ чрез човешко участие изисква участието в различни ритуали, към които може да причислим и съдебния процес, а и като цяло стоенето пред закона. Шолем отбелязва съществуването на „тенденция целият живот да бъде погълнат от един постоянен поток от ритуали“ (Шолем 2005: 173), които първоначално са били свързани със земята („човекът от село“!). С отдалечаването на евреите от селскостопанското ежедневие¹⁹ ритуалът „е откъснат от своите корени и връзка с природния свят. Свързаният с природата ритуал се е трансформирал в исторически ритуал, който вече не отразява цикъла на годишни-

¹⁹ Контактът със земята е бил особено осезаем в начина на организиране на ритуалите, когато евреите са били „предимно аграрно население“ (Шолем 2005: 173).

те времена, а е изместен от историческите реминисценции“ (Шолем 2005: 173) („художникът“?). Човекът от село е принуден да напусне своята земя, за да се изправи пред закона като участник в един съдебен ритуал, осигуряващ „хармония между строгите сили на правосъдието и облекчаващото въздействие на милосърдието“ (Шолем 2005: 186).

В кабалистичен контекст случващото се с човека от село пред закона наподобява мистично преживяване, характеризиращо се със своята аморфност: „Божие слово трябва да бъде безкрайно, или иначе казано, абсолютната дума, като такава, в своя абсолютизъм, е също толкова лишена и от конкретно съдържание, но е бремна със значения. Пред човешките очи тя се появява като знаменателно крайно превъплъщение, което включва множество смислови пластове“ (Шолем 2005: 27). За да разберем значението на тази „бремност“ на абсолютната дума, е нужно откровение, което е единственият ключ към отворената врата на закона: „Самият ключ може да бъде изгубен, но огромният копнеж за неговото търсене продължава да живее“ (Шолем 2005: 27). Отворената врата е знак за вечно продължаващата бременност на закона. През нея непрекъснато излизат значения, които – дори и когато са невидими, подреждат и препореждат света. Копнежът за ключ е това, което държи човека от село пред закона. Ето какво казва Шолем, когато коментира „дълбоките корени на Кафка в традициите на еврейския мистицизъм“: „Светото писание е като огромна къща с много, много стаи и пред всяка врата лежи ключ – но той не е ключът към нея. Да бъдат намерени правилните ключове, които ще отворят вратите – това е великата изнурителна задача. [...] Равинът [...] продължава да се занимава с Откровението и макар вече да знае, че няма да открие правилния ключ, не престава да го търси“ (Шолем 2005: 28). Правилният ключ не може да бъде намерен, тъй като всяка дума „има шестстотин хиляди лица – т.е. пластове от съдържание или входи, по един за всяко от децата на Израел, които стояли в подножието на планината Синай. Всяко „лице“ е обърнато само към едно от тях; единствено то може да го види и дешифрира. Всеки човек има свой неповторим подход към Откровението. Авторитетът не се състои вече в единственото и безпогрешно „значение“ на Божественото послание, а в неговите безкрайни възможности да приема нови форми“ (Шолем 2005: 28)²⁰. Това е и причината пазачът на закона в края на притчата на Кафка да изкрещи на човека от село, че врата е била само за него и неговото ненаситно усилие е единственият ключ към нейното затваряне.

Отворената врата непрекъснато измества буквалното значение на закона така, както „богатството от значения [...] дава нова жизненост на традицията“ (Шолем 2005: 41). Когато тайните на Закона (Тората) „са забулени

²⁰ Кабалистите приемат и мистичната идея, че „всяка отделна душа има свой присъщ начин на разбиране на Тората“ (Шолем 2005: 97). На всеки човек, и на никой друг освен него, е дадено да разбере Закона по „специфичен и индивидуален начин“ (Шолем 2005: 98).

в буквалните значения на думите, тяхната светлина помръква. Буквалното значение на думите е мрак, но кабалистичното им значение, тайната им е в сиянието (*зоар*), което всеки ред на Писанието излъчва“ (Шолем 2005: 95)²¹. За да стигнем до Закона, трябва да отхвърлим мрака на неговата буква. Буквите са като черупките, които, ако не строшени, то поне трябва да бъдат отворени²². Подобно на мистика, който „преоткрива в Свещения текст собствените си прозрения“, човекът от село, а с него и героите на Кафка запазват свободата си да интерпретират закона като отворена врата. Да интерпретираш една отворена врата, означава да си в състояние да я затвориш. Подобно на вратата, която е толкова широка и отворена, че практически става незабележима, буквалното значение на закона е погълнато от потенциала на интерпретациите: „Буквалното значение е запазено, но само като врата, през която минава мистикът, врата, която обаче той отваря за себе си отново и отново“ (Шолем 2005: 31). Човекът от село докрай не е сигурен „дали мистичното съдържание е там, или той сам го е вложил“ (Шолем 2005: 31), захранвайки къщата на закона с още и още стаи и зали. В своята ненаситност той изпробва множество ключове, но в крайна сметка се отказва да ги подрежда и признава факта, че е изправен пред „безкрайно множество значения, но без конкретно съдържание“ (Шолем 2005: 52). Именно това е „Нищото на откровението“, за което Шолем пише в писмото си до Бенямин през 1934 г.²³ и в което законът бива видян като абсолютен, т.е. като валиден без съдържание. Законът е „абсолютен, въздигнат над всякакви човешки тълкувания, които, колкото и дълбоко да проникват, могат само да се приближат до абсолютната „безсъдържателност“ на Божественото откровение“ (Шолем 2005: 69). За кабалистите „фактът, че Бог е изразил себе си, даже ако тази изява далеч надхвърля възможностите на човешката проникателност, е много по-важен от всякакво конкретно съдържание, което би могло да бъде достъпно изразено“ (Шолем 2005: 68)²⁴.

²¹ Шолем цитира и кабалистичния израз „Във всяка дума сияят много светлини“ (Шолем 2005: 94).

²² Шолем обръща внимание и на специфичния начин, по който са изписани буквите в свитъците на Тората, използвани в синагогите – без гласни, ударения и пунктуация, като намек за това, че Тората „е представлявала грамада от неподредени букви“ (Шолем 2005: 110). Това позволява свитъците на Тората да остават същите дори и когато Бог „ни научи да ги четем в съответствие с ново подреждане на буквите“ и „ни просвети в разделянето и комбинацията на думите“ (Шолем 2005: 110 – 111, 116). Тази интерпретация на значението на буквите освобождава мистичното съдържание на Тората от „оковите на традиционния смисъл на текста“ (Шолем 2005: 123). То е част от т.нар. „самооткъсване на Закона“ от емоционалните му корени, посочено от Шолем като „едно от големите и фундаментални, но също опасни и двусмислени постижения“ на правния, нормативен равински юдаизъм (Шолем 2005: 138).

²³ В текста на Шолем се споменава за Бог, обитаващ „гълбините на Нищото“, както и за „онази пропаст в Бога, съществуваща съвместно с Неговата безкрайна изпълненост и преодоляна при Сътворението“ (Шолем 2005: 148).

²⁴ В този смисъл „буквите са мистичното тяло на Бога, докато Бог, така да се

Самото присъствие на закона като отворена врата е достатъчно за нас, неговите адресати, като хора от село. Отворената врата не е просто покана, нито само диалог, тя е божествено призвание. Пред закона е сцената на съдебния процес, работилницата, на чиято територия могат да се поправят счупените съдове. Българският език позволява специфична алегория, свързана с етимологията на думата за съд, разбираана не само като място и институция за осъществяване на правораздаването, но и като съд за поместване на определено съдържание. Съдът е и посуда, в която участниците изливат своите твърдения относно истината за фактите и относно валидността на законите. Самият съд е винаги отворен, без врата и без похлупак, без да съществува абсолютна гаранция, че в края на съдебния процес страните ще получат правилната смес. Съдебното решение, дори и когато е окончателно, т.е. постановено в края на дълга верига от зали и коридори, затваря само една от вратите на закона. Тази врата обикновено е свързана с лично усилие (чакането) на страните по конкретния спор, но тя не се отразява върху множеството вече висящи производства, а още по-малко върху безкрайния брой предстоящи такива. Отворената врата на закона произвежда виртуалност, която се актуализира непрестанно в реални юридически конфликти и неограничено количество съдебни спорове, но въпреки това тази виртуалност не може да бъде изчерпана.²⁵

4. Табуретка

За Агамбен, който следва кабалистичната логика на Шолем, отворената врата на закона е „валидност, лишена от съдържание“ или още „закон, който е валиден, но не означава“ (Агамбен 2004: 67). По думите на Агамбен „законът в чистата му форма; неговата сила се изразява в това, че не разпорежда нищо, т.е. в това, че той е чисто обявление. Кафка оставя героя на възможността на закона. От него не се изисква нищо. Не му се заповядва нищо освен „отворената“ врата на закона“ (Агамбен 2004: 65). „Простата форма на закона“ е всъщност „закон, сведен до нулева степен на съдържанието си“ (Агамбен 2004: 68), като „колкото по-празен е законът откъм съдържание, толкова по-голяма сила изпълва живота“ и в крайна сметка „празната сила на закона става неразграничима от живота“ (Агамбен 2004: 69). Поради това „съществуването и тялото на Йозеф К. съвпадат с Процеса, те са Процесът“. Казано другояче, „законът, който е загубил своето значение, престава да бъде закон. Той се слива с живота“ (Агамбен 2004: 69). Агамбен посочва, че „състоянието, в което се намира човекът, който живее под валидния закон, лишен от значение, закон, който не утвърждава и не забранява нищо

каже, е душата на буквите“ (Шолем 2005: 70), а Тората е сравнена с „кладенец с прясна вода, от който излизат всички нови пластове на скрити значения“ (Шолем 2005: 90) и „неизчерпаем кладенец, който никакъв съд (kad) не ще успее някога да изчерпи“ (Шолем 2005: 91).

²⁵ За разграничението между актуално и виртуално вж. Дельоз 2009: 7.

определено“ (Агамбен 2004: 68), съвпада с това, което Кант нарича „уважение“ (*Achtung*). „Уважението“²⁶ към закона според Агамбен е „изоставяне“ на себе си пред неговата тоталност. Чакане. Стоене на табуретка встрани от закона. За да изясни ефекта на „изоставянето на закона“, Агамбен цитира Нанси: „Винаги се изоставяме на закона. Нищетата на изоставеното битие е измерима с безграничната строгост на закона, на който то се оказва изложено. Изоставянето не е някаква призовка да се явиш пред този или онзи съд. То е задължителното присъствие пред закона като такъв в тоталността му. По същия начин да бъдеш подчинен на обявлението [да бъдеш прогонен], не означава да бъдеш поставен под определена норма, а означава да бъдеш изложен на целия закон“ (Nancy 1983: 149 – 150)²⁷.

Преди да продължа с анализа на Агамбен бих искал съвсем накратко да се спра на анализа на Дерида върху направеното от Бенямин разграничение между *митично* и *божествено насилие* и върху значението на тази разлика при съпоставянето на идеите ни за закона и за справедливостта – разграничение, което е важно за отговора на въпроса кой отваря и затваря закона като врата.

Дерида провежда ясно разграничение между закона и справедливостта: „справедливостта на закона, справедливостта като закон не е справедливост. Законите не са справедливи като закони. Човек не им се подчинява, защото са справедливи, а защото имат власт“ (Derrida 1992: 12). Това като че ли е и причината човекът от село чинно да седи на столчето до вратата на закона. На пръв поглед той не търси справедливост, а просто иска да види закона. Но в основата на закона стои бездна и това е бездната на насилие-

²⁶ Дерида посочва следното: „Ако просто прилагам едно справедливо правило, без дух на справедливост, без по някакъв начин да „измисля“ самото правило и неговото приложение за всеки отделен случай, тогава, може би, щях да бъда защитен от закона (*droit*), действието ми щеше да съответства на обективното право, но не бих бил справедлив. Кант би казал: „Щях да действам *в съответствие* с дълга [*in conformity with duty*“ – б.а.], но не *от* дълг [*through duty*“ – б.а.], нито *от уважение* към закона“ (Derrida 1992: 17). Така „уважението“ към закона, независимо дали ни блокира пред неговата врата, или пък произвежда повтарящи се „типични“ съдебни решения, се явява алтернатива на справедливостта. Разликата между закона и справедливостта „остава отворена над една бездна“ (Derrida 1992: 18). Дерида посочва, че „За да бъде справедливо дадено решение на съдията например, то не трябва само да следва правно правило или общ закон, а трябва също така да го приеме, да го одобри, да потвърди неговата стойност чрез актуализиращ акт на интерпретация, сякаш в крайна сметка нищо от закона не е съществувало преди това, сякаш самият съдия „изобретява“ закона във всеки отделен случай“ (Derrida 1992: 23). Така всяка „отговорна интерпретация на съдията“ е „актуализираща, преизобретяваща и свободно решаваща“, тя не просто съответства на закона и вече съществуващата съдебна практика, а създава „нов съдебен акт“, който „трябва да запазва закона и същевременно да го разрушава или да го суспендира достатъчно, за да бъде необходимо да го преизобретява във всеки отделен случай, да го преоправдава, или най-малкото да го преутвърждава и наново свободно да потвърди неговия принцип“ (Derrida 1992: 23). Всички цитати от този текст на Дерида са в мой превод.

²⁷ Посоченият откъс е цитиран през превода на Снежанка Михайлова.

то, „суспендирана чрез чист перформативен акт“ (Derrida 1992: 36). Извън априорния синтез, породен от тавтологията, според която „законът трябва да се спазва, защото е закон“, стои единствено властта, която е определила съдържанието на закона, който трябва да се спазва. Съдържанието на закона няма общо с неговата сила. Във връзка с това може да се разглежда и единственото споменаване на Кафка в текста на Дерида за силата на закона: „Предполагаемият субект на този чист перформатив вече не е „пред закона“, или по-скоро е „пред закон“, който още не е определен, пред закона като пред закон, който още не съществува, закон, който предстои да дойде. Именно тази ситуация, едновременно обикновена и ужасяваща, наподобява онова „пред закона“, за което говори Кафка. Човекът, който не може да успее да види или най-вече да докосне, да достигне закона: защото законът е трансцендентен в самата степен, в която човекът трябва да го основе. [...] Законът зависи единствено от перформативния акт, чрез който той бива институционализиран“ (Derrida 1992: 36). Зад този перформативен акт обаче се крие насилие – насилие, което не може да бъде заличено независимо от прикриващата го трансцендентална амнезия, чиято цел е да осигури окончателната легитимност на правото. Законът всъщност е „чистата“ сила на отворената врата. Суверенът е онзи носител на власт, който е имал силата да отвори закона като врата.

Именно за да разкрие насилието като скрития фундамент на правото, Бенямин пише известната фраза, според която „има нещо гнило в правото“²⁸. Тезата е анализирана и от Дерида, който допълва следното: „в правото има нещо разложено, прогнило, което го осъжда или разрушава предварително. Правото е осъдено, разрушено, в руини, гибелно“ (Derrida 1992: 39). Свидетел за забравеното първооснование на правото е смъртното наказание, което „не е просто за едно от наказанията“ в правото, а в него „става дума за самото право, за неговия произход и за самия ред, който установява“ (Derrida 1992: 42). Смъртното наказание напомня за дълбоката тайна, че правото е преди всичко „насилие, противопоставено на природата“ (Derrida 1992: 42). Гнилостта на правото се изразява в това, че то не може да съществува без насилието, което го основава и пази, но същевременно заплашва съществуването му отвътре. Самото право винаги е в руини²⁹, винаги е заразено от собствената си несигурност и винаги носи призрака на собственото си разрушение, тъй като някой друг, разполагащ с достатъчно власт, може да установи друго (ново) по своето съдържание право. В този процес на натрупващи се юридически останки вратата на историята остава отворена, а циклите на митично насилие се повтарят. Едва когато елиминираме силата и властта, а с тях и самия закон, т.е. само „при затворената врата“ на закона справедливостта получава своя шанс.

²⁸ „Etwas Morsches im Recht“ (Бенямин 2022).

²⁹ Дерида посочва, че именно любовта към руините е свързана с „любовта към самото право“ (Derrida 1992: 44).

Дерида подчертава, че „деконструкцията (на закона – б.а.) е справедливост“ (Derrida 1992: 15). Нещо повече, тя е „луда“ (Derrida 1992: 25) в желанието си за справедливост, но „справедливостта сама по себе си, ако изобщо съществува, извън или отвъд закона, не е деконструируема“ (Derrida 1992: 16). След затворената врата на закона остава единствено апоретичността на справедливостта. Като „преживяване на невъзможното“ (Derrida 1992: 16), справедливостта „никога не е осигурена от правило“ (Derrida 1992: 16) и в този смисъл е нерешима: „решение, което не е преминало през изпитанието на нерешимото, не би било свободно решение“ (Derrida 1992: 24). Нерешимото е „същностен призрак“ на всяко съдебно решение: „неговата призрочност деконструира отвътре всяка увереност в присъствието, всяка сигурност или всеки предполагаем критерий, които биха могли да ни уверят в справедливостта на едно решение“ (Derrida 1992: 24 – 25). Тъй като „неизчислимата справедливост ни задължава да изчисляваме“, без да разполагаме с правило, тя предизвиква безкрайна политизация³⁰, принуждава ни „да преинтерпретираме самите основи на правото“ (Derrida 1992: 28). След като всеки случай е различен, „всяко решение изисква абсолютно уникална интерпретация“ (Derrida 1992: 23). В стремежа си към справедливост съдебното решение се превръща в лудост: „дар без размяна, без циркулация, без разпознаване или благодарност, без икономическа ротация, без изчисление и без правила, без основание и без рационалност“ (Derrida 1992: 25).

В двойствеността на своята функция да осигурява и да забранява достъпа до закона вратата наподобява хоризонта: „хоризонтът е едновременно отварянето и границата, които дефинират безкраен напредък или период на очакване. Но справедливостта (за разлика с човека от село – б.а.), колкото и да е непредставима, не чака. Тя е това, което не бива да чака. [...] справедливото решение винаги се изисква незабавно, „на момента“ (Derrida 1992: 26). Докато законът винаги отлага: пазачът на вратата постоянно повтаря: „Не сега!“. Решимост без правила при условията на структурна спешност (справедливост) срещу нерешимост с правила при условията на постоянно отлагане във времето (закон). Бързщата справедливост, която винаги изисква в условията на спешност, „няма хоризонт на очакване“: „тя *може* да има *avenir* – едно „бъдеще-което-идва“, което стриктно различавам от бъдещето [на френски *futur* – б.а.], което винаги може да репродуцира настоящето“ (Derrida 1992: 27). Справедливостта е „необратимо предстояща“: винаги „тепърва предстои“ (*à venir*) и има едно „да-стане“ (*d-venir*). Нейното „може би“ отваря бъдещето и прави възможно „преформулирането или повторното основаване на правото“ (Derrida 1992: 27). След дългото чакане пред отворената врата на закона, затвори ли се тя, справедливостта вече не може да чака.

³⁰ Следвайки тезата на Бенямин, според която „всички правни проблеми са принципино неразрешими“, Дерида посочва, че „решенията в правото винаги остават условни, политически, основани на власт“ (Derrida 1992: 50).

Следвайки Бенямин, Дерида свързва справедливостта не толкова с митичното насилие, което преучредява правото, разглеждано като съвкупност от закони с конкретно съдържание, колкото с божественото насилие, което ликвидира правото, разбирано като система от общовалидни правила.

Митичното насилие е продуктивно. То създава право, като подчинява, наказва и заплашва. То е в ръцете на този, който успее да консолидира властта и да създаде държавата. Характеризира се с нерешимост, тъй като в „митичното насилие на държавното право“ (Derrida 1992: 55) съществуват ясни предписания (калкулации, изчисления), но въз основа на тях не може да се постанови решение поради уникалността на всеки отделен случай. Налице е „сигурност за нерешимото, но без решение“: разполагаме със сигурно знание за правилата на закона, но те се прилагат в рамките на „сфера, която по своята структура остава нерешима“ (Derrida 1992: 56). В този смисъл в рамките на закона разполагаме със знание относно приложимите критерии за решение, но с тях не сме в състояние да решим справедливо. Осъзнаваме, че единствената справедливост е възможна „извън правото“, т.е. като справедливост без закон.

Божественото насилие е абсолютно разрушително. То унищожава самото право, не наказва, не подчинява, а „очиства“ света. Законът е унищожен от „чисто“ насилие, което „само по себе си е освобождаващо“, тъй като няма цел, а единствено манифестира себе си (Derrida 1992: 49). Подобно на Божия гняв, то „не наказва като „юридически акт“, а заличава злото без съд и присъда“ (Derrida 1992: 51). Характеризира се с решимост, тъй като с „божественото, революционно, историческо, антидържавно, антиюридическо насилие“ (Derrida 1992: 55) можем да решим всеки конкретен случай, но без да сме в състояние да изведем общите правила, на които основаваме решението си. Налице е „решение без решима сигурност“: божественото насилие е най-справедливото, най-решимото (*decidable*) и в същото време остава недостъпно за всяко познание, справедливостта е постижима „отвъд правото и държавата, но без определимо знание“ (Derrida 1992: 56). За разлика от правото, което е универсално и търси общи правила, „истинската справедливост е винаги уникална – отнася се към единичния случай, към несравнимото“ (Derrida 1992: 51) и поради това никога не знаем какъв е нейният критерий: Бог решава „винаги в уникалното и без правила“ (Derrida 1992: 51).

Друга важна разлика между митичното и божественото насилие, върху която настояват Бенямин и Дерида, е връзката им с кръвта. Митичното насилие на правото „се упражнява в своя собствена полза срещу самия живот, който кара да кърви, докато остава именно в реда на естествения живот“ (Derrida 1992: 52). Като „намира удовлетворение в самото себе си, жертвайки живота“ (Derrida 1992: 53), то изисква проливане на кръв и поради това живото не е уважено. От своя страна „чистото божествено (юдейско) насилие се упражнява върху целия живот, но в полза на живото същество“ (Derrida 1992: 52). То „жертва самия живот, за да спаси живото, в полза на

живото“ (Derrida 1992: 53), удря без предупреждение, принуждава към изкупление, но убива и унищожава без кръвопролитие. Божественото насилие „никога не нанася удар с цел да унищожи душата на живото същество“, тъй като „принципът на най-разрушителното божествено насилие повелява уважение към живото същество – отвъд правото, отвъд съда“ (Derrida 1992: 53). Но това, което се сакрализира, не е простият факт на живеенето, а животът, насочен към невъзможността на справедливостта. Това, което придава стойност на човешкия живот, е, че „той носи в себе си потенциала, възможността за справедливост, това, което все още предстои (*avenir*) като справедливост, това, което все още предстои като негово „бъдещо-битие-справедлив“, като неговото „трябва-да-бъде справедлив“ (Derrida 1992: 53 – 54).

Таблица № 2. Видове насилие: закон и справедливост

ЗАКОН	СПРАВЕДЛИВОСТ
вид насилие	
<i>МИСТИЧНО</i> („гръцко“) насилие	<i>БОЖЕСТВЕНО</i> („юдейско“) насилие
<i>основава и съхранява закона</i>	<i>унищожава закона, без да предлага нов</i>
<i>законът възниква в резултат на „перформативно и следователно интерпретативно насилие, което само по себе си не е нито справедливо, нито несправедливо“ (Derrida 1992: 13)</i>	<i>законът е унищожен от „чисто“ насилие, което „само по себе си е освобождаващо“, тъй като няма цел, а единствено манифестира себе си, подобно на гнева (Derrida 1992: 49)</i>
<i>ПРОДУКТИВНО</i> <i>създава право, но и подчинява, наказва и заплашва</i>	<i>АБСОЛЮТНО РАЗРУШИТЕЛНО</i> <i>унищожава самото право, не наказва, не подчинява, а „очиства“ света</i>
разграничителен индекс: ПРОЛЯТАТА КРЪВ	
<i>кървава власт над живота в името на самата власт</i>	<i>чиста власт над целия живот в полза на живота</i>
ефект от насилието	
<i>отваря вратата на закона</i>	<i>затваря вратата на закона</i>

След като разгледахме напрежението между закона и справедливостта, нека се върнем към „изоставянето“ на самия себе си в ръцете на закона, за което говори Агамбен и което сме склонни да открием в ситуацията не само на човека от село, но и на художника от таванското ателие. Това оставяне може да е акт на примирение и подчинение, но може да е и проява на хитрост, когато става въпрос специално за човека от село³¹. Възможно е целта му да е била именно да принуди пазача в крайна сметка да затвори вратата на закона, като по този начин прекрати неговата абсолютна сила: „Ако е вярно, че самата отвореност на вратата е фундамент на непобедимата сила на Закона, то тогава е възможно да допуснем, че цялата съдържаност на героя не е нищо друго освен сложна стратегия на затварянето, за да се преустанови валидността на закона, лишена от съдържание“ (Агамбен 2004: 72). Човекът от село е по-находчив от художника и организира игра с пазача, при която „довежда докрай закона“ (Агамбен 2004: 73). Той разбира, че след като „законът е непреодолим, защото не съдържа нищо“ (Агамбен 2004: 75), то не влизането през вратата, а нейното затваряне е единственото възможно противодействие срещу неговата сила. Парадоксално, но именно ненаситността и упорството, проявени пред закона, ще се окажат успешната „игрова“ стратегия, в резултат на която отворена врата се затваря и в крайна сметка човекът от село обезсилва тоталността на закона. Така се разкрива нова алтернатива в апорията „закон-справедливост“: вместо чрез божественото насилие (гняв и пълно унищожение), „прочистването“ от абсолютната сила на закона може да се осигури чрез постоянстване в извършването на „технически“ действия (търпение и стратегическо чакане), при които човекът от село си играе с „нищото“ на закона.

Законът, посочва Агамбен, подчинява най-всеобхватно чрез своите празноти („празногите в правото“):

Извънредното положение, без ни най-малко да е реакция на някаква празнота в нормата, е отваряне на фиктивна празнота в юридическия порядък, която има за цел да защити съществуването на нормата и прилагането ѝ в нормална ситуация. Празнотата не е вътре в закона, а засяга отношението му към действителността, самата възможност за неговото прилагане. Сякаш в правото се съдържа някакъв същностен разлом между позицията на нормата и нейното прилагане и който разлом в екстремни ситуации може да бъде запълнен само чрез извънредното положение, а това ще рече, чрез създаването на една зона, в която прилагането е суспендирано, но законът като такъв остава в сила (Агамбен 2019: 67 – 68).

Отворената врата е „фиктивната празнота в юридическия порядък“, от която законът черпи своята сила. Това е така не само в „екстремните ситуации“, налагащи въвеждането на извънредно положение, но и в „нормалната ситуация“ на прилагане на закона. Вратата не е просто отворена, тя е празна.

³¹ За възможността във фигурата на покорния селянин да се открие един „Неосъществен християнски Месия“ Агамбен се позовава на интерпретацията на Курт Вайнберг. Вж. Weinberg 1963: 130 – 131.

Какво е онова, което може да направи изправилият се пред закона, за да се противопостави на неговата сила? Агамбен предлага отговор, основаващ се на казаното от Бенямин, според когото: „правото, което вече не се прилага, а само се изучава, е портата към справедливостта“ (Бенямин 2016: 31).

Едва когато вратата на закона се затвори, става възможно отварянето на „портата към справедливостта“. Това е моментът на демистифициране на закона: „все още съществува някаква възможна фигура на правото, след като връзката му с насилието и властта е била разложена, но става дума за право, което вече няма сила и не се прилага [...] [това е едно – б.а.] „ново право“, освободено от всякаква дисциплина и връзка със суверенността“ (Агамбен 2019: 123). Пътят към справедливостта, като „онова, което се намира след правото“ (Агамбен 2019: 125), минава през игра с врата. Както посочва Агамбен, онова, което отваря проход към справедливостта, е не отменяването на правото, а неговото деактивиране и недействане, което ще рече – друга негова употреба [...] Героите на Кафка – и тъкмо поради това ни интересуват те – имат нещо общо с тази призрачна фигура на правото в извънредното положение и се стремят, всеки следвайки собствената си стратегия, да я „изучат“ и деактивират, и да си „играят“ с нея (Агамбен 2019: 124).

Играта с отворената врата на закона е ключ към справедливостта. Ако искаме да запазим възможността за справедливост, е добре да разполагаме с различни стратегии за игра със закона като с врата. От тук идва и ненаситността. Това е и надеждата на Агамбен: „Един ден човечеството ще си играе с правото както децата си играят с ненужни предмети: не за да възстановяват тяхната обичайна употреба, а за да ги освободят окончателно от нея, и то за добро“ (Агамбен 2019: 124 – 125)³².

При възприемането на подобна интерпретация човекът от село не е нищо повече, но и нищо по-малко от хитроумния Одисей, маскирания адвокат, който участва в „малките разпити“ на пазача („безучастни“ съдебни процеси), неуморно му предлага своите дарове (интерпретации – подкупи) и успява не просто да изучи всички бълхи в кожата на съдията (приложими правила), но и да го застави да усмири тоталността на закона, за да бъде даден шанс на справедливостта (уникалността). Оказва се, че ние, хората, сме изложени (оставени) на закона, но нашите адвокати играят ролеви игри пред закона, представяйки се през цялата си професионална кариера за „хора от село“ (провинциалисти в „зоната“ на закона), идващи от пространства отвъд юридическия полис („полета“ на решимост без правила), в които претенциите за право отстъпват пред стремежа към справедливост. В крайна сметка тази ненаситна „адвокатска игра“ пред закона е „танц около необяснимото“ (Агамбен 2020: 192) на справедливостта:

³² Идея за играта с правото резонира и с тезата на Деридата, според когото решението, което иска да бъде справедливо, „трябвало да започне – по право или по принцип – с инициативата за учене, четене, разбиране, интерпретиране на правилото“ (Derrida 1992: 24).

Обясненията (в това число и обясненията на притчата „Пред закона“ – б.а.) не са нищо повече от момент в предаването, традицията на необяснимото: по-точно те са моментът, който го опазва, оставяйки го необяснено. Лишени от съдържание, обясненията изпълняват своята задача. Но в мига, в който – разкривайки своята празнота – те оставят необяснимото да си иде, то потрепва (Агамбен 2020: 193 – 194).

Притчата „Пред закона“, която си разказват героите на Кафка, е част от играта със закона, която се играе „за доброто“ на справедливостта³³. Всеки опит за обяснение на притчата изпуска същността на необяснимото³⁴, но преди „да си иде“, необяснимото „потрепва“ и така внася онзи импулс в играта с правото, който е в състояние както да затваря, така и отново да отваря закона като врата.

5. Панги

В друг свой текст, от серията „Той“, Кафка описва още една „странна“, но този път полуотворена врата:

Вратата към неговото жилище е твърде странна, шракне ли бравата, повече не може да се отвори и трябва да се извади от пантите. Затова той никога не я затваря, мушва до касата дървено трупче, което не позволява на вратата да се затвори и тя е винаги полуотворена. Това, естествено, лишава жилището от целия му уют. Наистина съседите са почтени хора, но най-ценните си неща въпреки всичко той трябва през целия ден да носи в джоба си, навсякъде със себе си (Кафка 1993: 182).

Вратата трябва да се държи винаги полуотворена, защото веднъж затвори ли се, човек трябва да я извади от пантите ѝ, за да влезе в дома си. Подпъхването на дървено трупче е трик, чрез който вратата не може да се затвори, макар и това да създава известно неудобство, изразяващо се в необходимостта човек да носи със себе си всичките си вещи, за да ги предпази от евентуална кражба от страна на съседите, които са забелязали полуотворената врата. Така описаната врата се доближава до вратата, разположена зад леглото на художника в „Процесът“, във връзка с която Кафка пише, че

³³ Деридата разграничава „езика като средство“ – като инструмент за предаване (налагане) на информация, езикът се превръща в насилие, от „езика като манифестация“ – като нещо, което просто се проявява (съществува), езикът може да бъде ненасилствен (Derrida 1992: 48). Законите са „език в режим на насилие, защото налагат власт и правила“. Това е така, защото „ако езикът е само средство за комуникация, тогава той винаги ще бъде част от структурата на насилие – защото комуникацията предполага власт, предаване на заповеди, правна регулация, налагане на значения“ (Derrida 1992: 49). Езикът манифестация съществува извън режима на власт и е език на свободната игра. Грехопадението на езика, т.е. „падането на езика в комуникацията“, ни пречи да изкажем справедливостта чрез правото (Derrida 1992: 50).

³⁴ За определянето на справедливостта като „състояние на света в неговата невъзможност да бъде присвоен“, вж. Агамбен 2024: 160.

„човек може да извади всички врати тук из пантите без каквото и да било особено усилие“³⁵. И все пак „Той“ предпочита вместо всеки път да вади вратата от нейните панти, да използва дървено трупче, което я държи винаги полуотворена. Играта с трупчета е тактиката, при която полузатворената врата става полуотворена. Това създава опасност от евентуални действия на съседите, но и спасява пантите и като цяло пространството на дома.

Във връзка с това бих искал да представя и коментирам накратко предложения от Жак Дерида пряк анализ на притчата „Пред закона“, който акцентира върху двойната непоносимост на закона: както от гледната точка на съдията, така и от гледната точка на този, който чака неговото решение (Дерида 1995: 97 – 158).

Ето какво посочва Дерида от първата позиция – позицията на съдията:

Ала когато казваме „закон“, това не означава, че този закон е дефиниран и е достатъчно да му се подчиним, тъй като в действителност съществува закон, но ние не знаем какво всъщност казва той. Съществува един вид закон на законите, един мета-закон, който гласи: „Бъдете справедливи“. Ето в какво се заключава целият смисъл на юдейството: „Бъдете справедливи“, тоест, че ние сме предназначени да бъдем справедливи. Това не означава „съобразявайте се с едно или с друго“, нито „обичайте се едни други“ и т.н., всичко това са празни приказки. „Бъдете справедливи“ означава следното: стъпка по стъпка всеки път трябва да решавате, да се произнасяте, да съдите, а след това да разсъждавате дали именно това означава да бъдеш справедлив (Дерида 1995: 121).

Така, въпреки привидната фиксираност в своята форма, законът винаги се изплъзва откъм съдържание и ескалира в стремеж към справедливост. Съдията е осъден да отговоря за справедливостта дори и когато не е наясно какво означава тя. Справедливостта компрометира не само конкретното съдържание на закона, но и неговата абсолютна сила, като заявява уникалността на всеки конкретен случай и ролята на милостта.

Освен тази несигурност в съдържанието на закона всеки съдия трябва да приеме и собствената си предубеденост като човек, който трябва да отсъди: „Първото пред-убеждение, „това съм самия аз“ [...], „един сам човек пред лицето на закона“ (Дерида 1995: 107). Изправянето на човека сам пред закона е неизбежно, защото част от този закон „не почива на нищо, не се представя, особено със собствените си философски теми, със своите критерии и своите причини, т.е. със своята карта за самоличност“ (Дерида 1995: 110). Всяко съдене се предхожда от друго, което протича в нас, пред нас самите, пред „един перманентен вътрешен съд (трибунал), който продължава заседанията си без ни най-малко прекъсване и който би заседавал дори и когато в залата не присъства никой“ (Дерида 1995: 110). Съдията трябва

³⁵ Отново идеята на Лакан: няма Абсолютна истина, която да гарантира останалите истини. Всяка панта, на която се държи вратата на закона, е необратимо и неизлечимо паянтова.

да се справи не само с липсата на окончателен критерий в самия закон, но и с изначалната си предубеденост, от която не може да избяга. Тъй като „съденето трябва да се примири с липсата на критерий“, а „законът трябва да се примири с липсата на закон (в това положение на извън-законие на закона)“ (Дерида 1995: 106 – 107), ние трябва „да се представим пред закона и да отговоряме *a priori* за себе си пред лицето на Неговото присъствие. И в това ние – колкото и да се противопоставяме на този факт – също сме пред-убедени. Всички пред-разсъдъци, които имаме, произтичат от това, че ние самите сме пред-съдени“ (Дерида 1995: 106 – 107). Това предварително съдене в себе си е своеобразно преддверие към закона, което остава и част от самия закон. Не можеш да влезеш в закона, преди законът да е влязъл в теб. Особено когато си съдия. Съдещият е първият осъден. Съденето няма смисъл без предварителното усвояване на закона. А това поставя всеки съдия в двойната позиция на едновременно стоене пред и влизане в закона. Законът – това са предразсъдъците на съдията.

Законът е непоносим и в позицията на чакащия решението на съдията. За него истината за закона остава недосегаема и винаги се представя чрез невидимата повърхност на една отворена врата: „[...] човек никога не достига пряко нито до закона, нито до обществото, той никога не може да се озове незабавно пред една от тези инстанции, и така отлагането може да продължи до безкрай. Самата универсалност на закона надхвърля всяка крайна представа“ (Дерида 1995: 129). В закона винаги има нещо повече: нещо, което стои отвъд отворената врата и едновременно с това вече е излязло от нея. И в двете посоки обаче то остава невидимо за „човека от село“. Ето какво казва Дерида за недосегаемостта на закона: „самият закон [...] никога не присъства лично, макар че „пред закона“ би трябвало да означава „в присъствието на закона“. Така че човекът стои пред закона, без някога да има възможност да се изправи лице в лице с него“ (Дерида 1995: 133). В тази си невъзможност чакащият присъдата и съдията споделят една обща съдба: „онзи, който е с лице към него, т.е. човекът от село, в никакъв случай не вижда повече от онзи, който му е обърнал гръб. Нито един от двамата не се намира в присъствието на закона. Единствените два персонажа в разказа са отчуждени и слепи, разделени както един от друг, така и от закона. Пазачът е разделен от закона посредством другите пазачи“ (Дерида 1995: 134), които са още по-могъщи.

Текстът на закона може да бъде прочетен и същевременно да остане недосегаем:

[...] четенето може да доведе четящия до извода, че текстът е недосегаем и напълно неуязвим, тъй като може да бъде прочетен и същевременно да си остане неразбираем, в смисъл, че наличието на доловимо значение си остава също толкова скрито, колкото и произхода на самия закон. Следователно неразбираемостта му не се противопоставя на неговата четивност. А може би човекът е селянин не в смисъл, че не може да чете, а поради това, че знаейки да чете, той

продължава да се сблъсква с все същата неразбираемост дори по отношение на онова, което се поддава на разчитане. Той иска да види и да докосне закона, да се доближи до него, да „проникне“ в него, тъй като вероятно не му е известно, че законът не служи за това да бъде видян и докоснат, а да бъде дешифриран. Това е може би първият признак на неговата недостатъчност, което обяснява и отсрочките, които налага на човека от село. Вратата не е затворена, тя е „отворена, както винаги“ (твърди текстът), но законът си остава недосегаем и ако това възпрепятства достъпа или запреща вратата на генеалогичната история, то също е и онова, което държи в напрежение изискването за произхода и генеалогичната пулсация, които се изчерпват, както в опитите си да открият по какъв начин е бил заченат законът, така и какви са родствените му връзки (Дерида 1995: 130).

Законът, макар и публично обявен и надлежно обнародван, винаги крие една тайна, обсебена от юридическата аристокрация³⁶. Това е тайната за закона. Този „чист“ закон, подобно на „чистата нравственост“, няма история: „поне на пръв поглед законът не би трябвало да може да породи в качеството си на закон какъвто и да е било разказ“ (Дерида 1995: 123)³⁷. За да се откъсне от фактите и за да придобие своята деонтологична трансцендентност, законът трябва да отхвърли всяко съмнение за своята обусловеност, да отрече всяка случайност в себе си, а това означава да заличи изцяло своя произход: „законът проявява нетолерантност спрямо собствената си история. Той се явява внезапно като едно изцяло спонтанно нареждане, абсолютно

³⁶ Темата за недостъпността на законите е продължена от Кафка в краткото есе „Проблемът с нашите закони“, написано заедно с текстовете от „Процесът“: „Нашите закони не са общоизвестни; те се пазят в тайна от малката група благородници, които ни управляват. Убедени сме, че тези древни закони се прилагат с изключителна точност; въпреки това е изключително болезнено да бъдеш управляван от закони, които не познаваш“. Нещо повече, законите не само са недостъпни за обикновените хора („хората от село“), но и силата им се основава на пазенето им в тайна (само за благородниците в Замъка): „Самото съществуване на тези закони обаче е най-много въпрос на предположение. Съществува традиция, според която те съществуват и представляват тайна, поверена на благородничеството, но това не е и не може да бъде нищо повече от една традиция, узаконена от времето, защото същността на един таен кодекс е да остане загадка“. Така описаната от Кафка загадъчност на закона е причината той да ни парализира пред себе си. Както посочва Робърт Бърнс, единствената надежда, която ни остава, е „че „тайният кодекс“ ще се разпадне в самия процес на своята интерпретация от страна на обикновените хора и неговата мистериозност ще изчезне, а заедно с нея и трансцендентното господство на благородниците. Но хората все още не са успели да поемат тази отговорност“ (Burns 2014: 49).

³⁷ За трансцендентността на закона, която не изключва неговата иманентност, отново в контекста на „Пред закона“ на Кафка, Дерида споменава и в текста си за силата на правото. В него Дерида пише, че законът е трансцендентен, защото е винаги предстоящ, винаги обещан, но той е и иманентен, защото вече е преминал, вече е свършил. Така „всеки субект е предварително хванат в тази апоретична структура“ (Derrida 1992: 36): от едната страна е очакването на текста на съдебното решение, което ще извика едно недосегаемо право, а от другата страна е имането на текста на закона, който предстои да се приложи. Закона вече го има, но и все още го няма.

по своята същност и необусловено от какъвто и да било произход. Във всички случаи законът не подлежи на разказване от някаква история, която би породила разказ. Ако такава история би могла да съществува, тя би била непредставима и невъзможна за разказване – една история за онова, което никога не се е случвало“ (Дерида 1995: 126 – 127). Законът няма начало, няма и край. Той се изчерпва с универсалното „тук и сега“ на своята валидност, със силата на винаги отворената врата, която обаче казва „Не сега!“ . Изискването за валидност не ни позволява да разберем закона като текст с история, тъй като това би нарушило представата за трансцендентността на едно абсолютно и независимо „трябва“ .

В този смисъл Дерида посочва, че законът е забранен: „човек не може да достигне до него и за да установи връзка с него, за да може да го съблюдава, той трябва да няма, не трябва да има връзка с него, връзката трябва да се прекъсне. Налага се да се влезе във връзка само с неговите представители, неговите възпитаници, неговите пазачи, а те са дотолкова посредници, колкото и фактори, пречещи на връзката“ (Дерида 1995: 126 – 136)³⁸. Законът не трябва да бъде разбираем като разказ, т.е. като факт с предистория, настояще и бъдеще. Така се появява „законът в качеството му на самозабраняващо се нищо и законът като неутралност, която премахва всяка позиция“ (Дерида 1995: 142)³⁹. Митът за Закона е стратегия за поддържане на т.нар. „разказ без разказ“ (Дерида 1995: 143) за същността на закона. Законът – врата, няма панти. Нищо не го държи, той сам държи себе си. Законът – самодържец, няма обяснение и основание извън себе си, което да го прави абсолютно валиден. Напротив, посочването на което и да е било основание на закона би отнело претенцията за абсолютния характер на неговата сила. „Разказ без разказ“ всъщност е и притчата „Пред закона“, в която един текст, който е бил отворен през цялото време, се затваря, без да оставя разказ след себе си. „Разказът без разказ“ „се затваря към нищото“, което продължава да съществува като тайна и след този свой „край без край“:

³⁸ Това обаче не води до някакво освобождаване на човека: „Законът е забранен. Ала тази противоречива само-забрана предоставя на човека възможност за „свободно“ самоопределение, въпреки че тази свобода се анулира в качеството си на само-забрана да се навлезе в закона. Пред закона човекът е субект на закона, призван да се яви пред него. Това е, което е сигурно. Но бидейки пред него и понеже не може да проникне в него, той също е и извън закона. Той не е под юрисдикцията на закона или в закона. Той е субект на закона: извън закона“ (Дерида 1995: 136 – 137). Тук се разминавам с посоченото от Дерида. Предлаганата от мен интерпретация е различна: човекът от село е в невъзможност да бъде извън закона. Винаги когато се изправи пред закона, той вече е влязъл в него, защото силата на закона е в създаването на пространства пред него, които са едновременно неустойими и неумолими.

³⁹ „Има закон – един закон, който не е тук, но все пак съществува. Колкото до съденето, до него така и не се стига“; „отвъд обзора на погледа, отвъд биващото законът не е нищо присъстващо, той призовава в пълно мълчание“ (Дерида 1995: 138 – 139).

Текстът е вратата, входът (*Eingang*), който пазачът затваря. Затваряйки това невидяно нещо, той затваря и текста, който при все това се затваря към нищото. Разказът „Пред закона“ разказва и описва единствено самия себе си, в качеството си на текст. [...] Текстът пази сам себе си, така както прави и законът. Той говори единствено за себе си, но само за собствената си неидентичност със самия себе си. Той не достига и не допуска себе си. Той е законът, той прави закона и оставя читателя пред закона (Дерида 1995: 144).

С отнемането на разказа в закона, с лишаването му от всяка възможна наративност, а с това и от всякаква фактологичност се осъществява един юридически перформатив. Изправени сме пред „един текст, който законодателства, но най-напред спрямо самия себе си“ (Дерида 1995: 145). Законът самообявява себе си като задължителен, основавайки се на своята безнаративност и безразказност и разказвайки историята за лишеността си от история. Така се произвежда тайната за един закон, за който текстът свидетелства (всъщност го създава), но чието основание е забулнено в мистерия (всъщност липсва). Така законът трансформира своята иманентна непрозрачност в трансцендентна невидимост: „Онова, което остава невидимо във всеки един закон, всъщност представлява самия закон, тоест онова, което прави закона закон и създава законовото му битие“ (Дерида 1995: 124).

Какво всъщност се случва пред вратата на закона? Вратата е отворена, но пазачът в своята отвъдна тавтология респектира. Човекът от село в крайна сметка предпочита да чака. Вместо да влезе решително, той се впуска във водовъртеж от интерпретации. Този водовъртеж може да бъде наречен и „правовъртеж“, защото завърта законите, усуква смисъла около юридическия текст и по този начин люлее всеки, който иска да „влезе“ в закона. Човекът от село се оказва винаги зает с разговорите си с пазача. Но различни ли са наистина позициите на пазача и на селянина? Различават ли се те по своята пред-поставеност спрямо закона? В крайна сметка никой от тях не е влязъл „в закона“. Пазачът стои прав, докато селянинът е седнал. Пазачът пази вратата, селянинът – я наблюдава. Пазачът е отегчен, а селянинът – ненаситен. И все пак никой от тях няма достъп до закона. Едновременно с това и двамата са пленници на закона, т.е. отдавна са станали негови слуги и обслужват създадените от самия закон пространства, наситени с аисторически и безкрайни правила. Затварянето на вратата е краят, изчерпването на правото – акт, с който се прекратява всяка възможност за реинтерпретация на закона. Отговорите на въпросите какъв е истинският смисъл на закона, що за нещо е законът и какво е съдържанието му постоянно се отлагат. Дори влязлото в сила съдебно решение ни дава „правото по този казус“, но присъденото не изчерпва закона, една огромна част от който е отложена и не е изказана, защото все още я няма. Както се каза, законът няма минало и по-голямата част от него винаги предстои. Но при затварянето на вратата това отлагане е за последен път. Играта със закона е стигнала своята кулминация: решението се предава в ръцете на справедливостта.

Отворената врата на закона създава пространството на съдебната зала, в която окончателното произнасяне винаги се отлага, а постановяваните съдебни решения, макар и по подобни казуси, се различават помежду си, действат като „привременни мерки“, които прикриват непрекъснатото отдалечаване на смисъла на законовия текст в неясното бъдеще на правото. Противоречията в съдебната практика невинаги са резултат от допускането на логически грешки от некомпетентни или предубедени съдии. Те може да се дължат на несигурната природа на текста, който е приел задачата да приюти правните норми в себе си. Различните интерпретации в съдебните актове не са просто начин, чрез който се разграничават възможните значения, но и израз на самата невъзможност на значението на закона да бъде окончателно фиксирано. Те са част от неизбежната игра на интерпретации, при която значението не е статично и завършено, а динамично и постоянно променящо се. Дори и извън непрекъснатия процес на промени в самите нормативни актове, в които правото е депозирано като текст, самата съдебна практика е отворена система, в която смисълът се разширява и се разпада едновременно в един постоянен процес на преосмисляне и реконструиране. Въпреки опита за удържане на значенията в полето на допустимото отклонение (механизми за уеднаквяване на съдебната практика) и въпреки множеството теоретични наративи за единството на правото (Империята на правото) всяко юридическо понятие носи в себе си множество следи от различни интерпретации. Значението може да се „разиграва“ според въображението на сезирания съдия и особеностите на конкретния случай. Така законът отлага собственото си изчерпване и се отваря към (радикално) ново мислене, т.е. към възможността за развитие на правото, осъществяващо се в самата съдебна практика.

Правната теория е убедена, че може да се (само)разправи с всяка „чудо-вищна“ интерпретация – като просто обяви, че тя „не може да бъде споделена“, и поради това трябва да се примири със собствената си маргинализация⁴⁰. Законът не е само кон⁴¹, но и кентавър. В юридическия текст няма нищо чистокръвно и очевидно. Гласните в неговия интерпретативен корен често се променят и водят до различни изводи в съдилищата. Грешката в произнасянето често е самото право. Подобно на всеки текст, законът е хибрид между звуци и значения, чиято интерпретация не може да бъде окончателно разрешена. Юридическият текст е създаден не само за да втвърдява социалните отношения в пред-зададени (пред-съдени) структурни модели, но също и да позволява гъвкавост, която отговаря на разиграващата се игра на различия в самия живот. Законът има врата и тя винаги е отворена – поне

⁴⁰ В най-добрия случай тя ще бъде разглеждана като форма на юридическа екстравагантност и непремерена екзотика.

⁴¹ Законът може да бъде свързан с коня не само фонетично, но и чрез следната алегория. Конникът е господарят – този, който може да владее, да държи територията като държава. За-конникът е това, което определя правилата, съгласно които територията се структурира като държава. Тотемът на закона е конят.

докато смъртта не я затвори. Вратата на закона е като реката на Хераклит: през нея не може да се влезе два пъти – поради непрекъснатата промяна както на самия закон, така и на неговия адресат. В този смисъл рецидивът в интерпретацията на законовия текст е по-скоро фикция, която обслужва разказа без разказ за непоклатимия смисъл на юридическите правила. Всяка отворена врата е чудовище в юридическия факултет, но както посочва Ницше, „веселото чудовище е по-ценно от един сантиментален досадник“ (Ницше 2009: 48). И все пак едва ли всички хора от село си представят вратата-чудовище-закон като... весела. Неизчерпаемата потенциалност на закона доминира над всеки негов адресат до самия край на живота му. Тя е индивидуална, тъй като правната норма задължава персонално, макар и да претендира за общовалидност. Законът интерпелира своя адресат, задържайки го – подобно на сирените, в патовата ситуация на постоянно седнал встрани от вратата на закона. Дори когато сме в съдебната зала, дори когато четем влязлата в сила присъда, дори когато спрямо нас се изпълнява постановеното съдебно решение, ние оставаме пред вратата на закона. Каквото и да прави, човек го прави, докато е седнал пред „своята“ врата на закона. Но има надежда! Докато седи пред закона, човек има и с какво да си играе: с разбърканите ключове, с губещите се една в друга зали, с неудобна табуретка, с хлабавите панти... И тази игра е шансът му да обърне гръб към другата страна на вратата на закона и уверено да се отпрати към пространствата на справедливостта.

Библиография

- Агамбен 2004: Агамбен, Джорджо. Форма на закон. – В: Агамбен, Дж. *Homo Sacer. Суверенната власт и оголеният живот*. Прев. Снежанка Михайлова. София: ИК „Критика и хуманизъм“. [Agamben 2004: Agamben, Dzhordzho. Forma na zakon. – V: Agamben, Dzh. *Homo Sacer. Suverennata vlast i ogoleniyat zhiivot*. Prev. Snezhanka Mihaylova. Sofia: ИК „Критика и humanizam“.]
- Агамбен 2019: Агамбен, Джорджо. Силата на закон. – В: Агамбен, Дж. *Homo Sacer II. I Извънредно положение*. Прев. Валентин Калинов, София: ИК „Критика и хуманизъм“. [Agamben 2019: Agamben, Dzhordzho. Silata na zakon. – V: Agamben, Dzh. *Homo Sacer II. I Izvanredno polozhenie*. Prev. Valentin Kalinov, Sofia: ИК „Критика и humanizam“.]
- Агамбен 2020: Агамбен, Джорджо. Защита на Кафка срещу тълкувателите му. – В: Агамбен, Дж. *Идеята за проза*. Прев. Валентин Калинов, София: ИК „Критика и хуманизъм“. [Agamben 2020: Agamben, Dzhordzho. Zashtita na Kafka sreshtu talkuvatelite mu. – V: Agamben, Dzh. *Ideyata za proza*. Prev. Valentin Kalinov, Sofia: ИК „Критика и humanizam“.]
- Агамбен 2024: Агамбен, Джорджо. *Употребата на телата. Homo Sacer IV. 2*. Прев. Валентин Калинов, София: ИК „Критика и хуманизъм“. [Agamben 2024: Agamben, Dzhordzho. *Uptrebata na telata. Homo Sacer IV. 2*. Prev. Valentin Kalinov, Sofia: ИК „Критика и humanizam“.]

- Алън 2012: Алън, Ейми. *Политиката на нас самите*. Прев. Ина Димитрова. София: Издателство „Изток-Запад“. [Alan 2012: Alan, Eymi. *Politikata na nas samite*. Prev. Ina Dimitrova. Sofia: Izdatelstvo „Iztok-Zapad“.]
- Бенямин 2016: Бенямин, Валтер. Франц Кафка. По случай десетата годишнина от смъртта му. Прев. Богдана Паскалева. – *Пирон*, № 13. [Benyamin 2016: Benyamin, Valter. Frants Kafka. Po sluchay desetata godishnina ot smartta mu. Prev. Bogdana Paskaleva. – *Piron*, № 13.]
- Бенямин 2022: Бенямин, Валтер. *Критика на насието*. Прев. Стилиян Йотов. София: ИК „Критика и хуманизъм“. [Benyamin 2022: Benyamin, Valter. *Kritika na nasiliето*. Prev. Stiliyan Yotov. Sofia: IK „Kritika i humanizam“.]
- Дерида 1995: Дерида, Жак. Предубежденията пред прага на закона. – В: Дерида, Ж., В. Декомб, Г. Кортиан, Ф. Лаку-Лабарт, Ж.-Ф. Лиотар, Ж.-Л. Нанси. *Способността за съдене*. Прев. Радосвета Тр. Кръстанова. София: Издателство „АРГЕС“. [Derida 1995: Derida, Zhak. Predubezhdeniyata pred praga na zakona. – V: Derida, Zh., V. Dekomb, G. Kortian, F. Laku-Labart, Zh-F. Liotar, Zh.-L. Nansi *Sposobnostta za sadene*. Prev. Radosveta Tr. Krastanova. Sofia: Izdatelstvo „ARGES“.]
- Кафка 1980: Кафка, Франц. *Процесът*. Прев. Димитър Стоевски. София: Народна култура. [online] <https://chitanka.info/text/22719-protsesat> [прегледан 16.10.2025]. [Kafka 1980: Kafka, Frants *Protsesat*. Prev. Dimitar Stoevski, Sofia: Narodna kultura] [online] <https://chitanka.info/text/22719-protsesat> [seen 16.10.2025].]
- Кафка 1993: Кафка, Франц. *Завръщане у дома. Разкази, фрагменти, скици*. Прев. Гергана Фъркова и Ива Иванова. София: Народна култура. [online] <https://chitanka.info/text/22719-protsesat> [прегледан 16.10.2025]. [Kafka 1993: Kafka, Frants. *Zavrashthane u doma. Razkazi, fragmenti, skitsi*. Prev. Gergana Farkova i Iva Ivanova. Sofia: Narodna kultura.] [online] <https://chitanka.info/text/22719-protsesat> [seen 16.10.2025].]
- Лакан 2023: Лакан, Жак. Субверсия на субекта и диалектика на желанието във Фройдовото несъзнавано. Прев. Дарин Тенев. – В: Лакан, Ж. *Écrits. Избрано*. София: Колибри. [Lakan 2023: Lakan, Zhak. Subversiya na subekta i dialektika na zhelanieto vav Froydovoto nesaznavano. Prev. Darin Tenev. – V: Lakan, Zh. *Écrits. Izbrano*. Sofia: Kolibri.]
- Ницше 2002: Ницше, Фридрих. Към генеалогията на морала. Полемично съчинение, приложено като допълнение и разяснение към наскоро публикуваното съчинение „Отвъд доброто и злото“. Прев. Ренета Килева-Стаменова. – В: Ницше, Ф. *Отвъд доброто и злото*. София: Издателство „Захарий Стоянов“. [Nitsche 2002: Nitsche, Fridrih. Kam genealogiyata na morala. Polemichno sachinenie, prilozheno kato dopalnenie i razyasnenie kam naskoro publikuvanoto sachinenie „Otvad dobroto i zloto“. Prev. Reneta Kileva-Stamenova. – V: Nitsche, F. *Otvad dobroto i zloto*. Sofia: Izdatelstvo „Zahariy Stoyanov“.]
- Ницше 2009: Ницше, Фридрих. *Воля за власт*. Прев. Пламен Градинаров. София: Издателство „Захари Стоянов“. [Nitsche 2009: Nitsche, Fridrih. *Volya za vlast*. Prev. Plamen Gradinarov, Sofia: Izdatelstvo „Zahari Stoyanov“.]
- Ставру 2024: Ставру, Стоян. *Световъртежи в юридическото мислене. За генеративния потенциал на взаимодействието между литературата и правото*. София: Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“. [Stavru 2024: Stavru, Stoyan. *Svetovartezhi v yuridicheskoto mislene. Za generativniya potentsial*

na vzaimodeystviето mezhdu literaturata i pravoto. Sofia: Izdatelstvo na BAN „Prof. Marin Drinov“.]

Шварц 2005: Шварц, Еди. Предговор. – В: Шолем, Г. *За кабалата и нейната символика*. Прев. Хр. Ковачевски. София: Издателство „Български художник“; ИК „А-З“, с. 9 – 11. [Shvarts 2005: Shvarts, Edi. Predgovor. – V: Sholem, G. *Za kabalata i neynata simvolika*. Prev. Hr. Kovachevski. Sofia: Izdatelstvo „Balgarski hudozhnik“; ИК „А-З“, с. 9 – 11.]

Шолем 2005: Шолем, Голем. *За кабалата и нейната символика*. Прев. Христо Ковачевски. София: Издателство „Български художник“; ИК „А-З“. [Sholem 2005: Sholem, Golem. *Za kabalata i neynata simvolika*. Prev. Hristo Kovachevski. Sofia: Izdatelstvo „Balgarski hudozhnik“; ИК „А-З“.]

Arendt 2005: Arendt, Hannah. Franz Kafka: A Revaluation. – In: Arendt, H. *Essays in Understanding. 1930 – 1954. Formation, Exile, and Totalitarianism*. New York: Schocken Books.

Burns 2014: Burns, Robert. *Kafka's Law. The Trial and American Criminal Justice*. Chicago: The University of Chicago press.

Derrida 1992: Derrida, Jacques. Force of Law: The “Mystical Foundation of Authority.” – In: Cornell, Dr., M. Rosenfeld, D. Carlson (eds). *Deconstruction and possibility of justice*. New York: Routledge.

Heinemann 1996: Heinemann, Richard. Kafka's Oath of Service: “Der Bau” and the Dialectic of the Bureaucratic Mind. – *PMLA*. Transactions and Proceedings of the Modern Languages Association of America, № 111 (2).

Nancy 1983: Nancy, Jean-Luc. *L'impératif catégorique*. Paris: Éditions Galilée.

Weinberg 1963: Weinberg, Kurt. *Kafkas Dichtungen: Die Travestien des Mythos*. Bern: Francke.

Zizek 1989: Zizek, Slavoj. *The Sublime Object of Ideology*. London: Verso.

Zizek 1997: Zizek, Slavoj. The Big Other Doesn't Exist. – *Journal of European Psychoanalysis*, Spring – Fall. [online] <https://www.lacan.com/zizekother.htm> [seen 16.10.2025].